

BOHEMISTYKA

3/2003

Rocznik III – ISSN 1642-9893

Redaktor naczelny
Mieczysław Balowski

Komitet Redakcyjny:

Mieczysław Basaj (Warszawa), Neil Bermel (Sheffield), Marie Čechová (Praga), Jiří Damborský (Ostrawa), Fryderyk Drejer (Wałbrzych), Ernst Eichler (Lipsk), Milan Fryšćák (Nowy Jork), Jaroslav Hubáček (Ostrawa), Marie Krčmová (Brno), Jan Kořenský (Praga), Eduard Lotko (Ołomuniec), Alena Macurová (Praga), Margerita Mladenowa (Sofia), Walery Mokijenko (Greifswald), Dobrava Moldanová (Ústí nad Labem), Galina Nieszczimienko (Moskwa), Teresa Zofia Orłoś (Kraków), Janusz Siatkowski (Warszawa), Hana Sodeyfi (Wiedeń), Jiří Svoboda (Ostrawa), Józef Zarek (Katowice)

Sekretarz Redakcji
Anna Zura

Spis treści

Artykuły i studia

Svatava Urbanová, <i>Osudy a touhy po domově (»Želary« Květy Legátové)</i> . .	193
Alena Macurová, <i>Já jako někdo jiný? (Proměny korespondujícího »já«)</i> . . .	201
Ludmila Zimová, <i>Příbalový leták</i>	219
Mieczysław Balowski, <i>Czeskie frazeologizmy z komponentem »pravda«</i> .	239
Jiří Rejzek, <i>Ještě k fonetickým vlivům staré němčiny na starou češtinu</i>	251

Ze zjawisk współczesnego języka czeskiego

Milan Hrdlička, <i>Šedesát dva studentek</i>	265
Milan Hrdlička, <i>Mají trochu hlad</i>	267

Recenzje, omówienia, noty

Naděžda Kvítková, <i>Staročeský text z kvantitativního hlediska</i> , Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Praha 2001, 124 s. (przez Grażynę Balowską)	269
<i>Česká a polská emigrační literatura. Emigracyjna literatura czeska i polska. Sborník z mezinárodní vědecké konference. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej</i> , red. L. Martinek, M. Tichý, Slezská univerzita v Opavě, Opava 2002, 310 s. (przez Annę Janik)	273
Książki nadesłane do redakcji „Bohemistyki”	276

Kronika

Marie Krčmová, <i>K životnímu jubileu Jana Chloupka</i>	279
Anna Zura, <i>80 rocznica urodzin Profesora Milana Jelínka</i>	281

Informacje dla Autorów „Bohemistyki”

Ze względu na konieczność ujednolicenia strony graficznej tekstów drukowanych w „Bohemistyce” podajemy poniżej zasady opracowania tekstu maszynopisu:

1. Objętość artykułu nie powinna przekraczać 15 stron normalizowanego maszynopisu (format A4, 30 wierszy na stronie po 60 znaków w wierszu), objętość recenzji i pozostałych tekstów (np. informacji, artykułów jubileuszowych itp.) – do 8 stron.
2. Przypisy należy podawać po artykule.
3. Tablice, wykresy i inne obiekty graficzne powinny być dołączone na końcu tekstu na oddzielnych kartach. Natomiast w tekście Autor powinien zaznaczyć miejsce, do którego się one odnoszą.
4. W cudzysłowie podajemy tytuły czasopism, konferencji, cytaty (o ile nie są inaczej wyodrębnione w tekście, np. inną wielkością czcionki).
5. Kursywą wyodrębniamy wszystkie omawiane wyrazy, zwroty, zdania, ponadto tytuły prac zwartych i ich części (np. rozdziały), tytuły artykułów, zwroty obcojęzyczne wplecione w tekst. Na wydruku należy te fragmenty oznaczyć linią falistą.
6. Podkreślenia tekstowe oznaczamy spacją, na wydruku – podkreśleniem linią przerywaną.
7. Znaczenia wyrazów, idiomów czy innych zwrotów podajemy w łapkach ‘ ’.
8. Prace należy przesłać na dyskietce (wpisane do komputera w programie WORD v. 6.0 i wyższa) z jednym wydrukiem.
9. Autorów prosimy o dokładne podanie imion, nazwisk, stopni i tytułów zawodowych lub naukowych, nazw miejscowości, adresów prywatnych i numeru telefonu lub e-mailu.
10. Tekstów nie zamówionych Redakcja nie odsyła.

Warunki prenumeraty

1. Wpłaty na prenumeratę są przyjmowane na okresy roczne.
2. Cena prenumeraty na cały rok wynosi 20 zł.
3. Wpłaty na prenumeratę przyjmuje Wydawnictwo „Pro”, skr. poczt. 7, 59–230 Prochowice.
4. Terminy przyjmowania prenumeraty: na kraj do 10 listopada, na zagranicę do 31 października.

Wydawca: Wydawnictwo „Pro” i PWSZ w Wałbrzychu (58–309), ul. Westerplatte 39, tel. + 48 74 666 00 71, e-mail: mieczyslaw.balowski@uni.opole.pl

Osudy a touhy po domově (Želary Květy Legátové¹)

Želary, to je ves, která není na úřední mapě (s. 64). Je to místo fiktivní, avšak svou vnější perspektivností zcela konkrétní. Želary zahrnují prostor stěsnaný mezi skalisky, tvoří jej kopaniny a domy s propletením lidských osudů a vztahů postupně odvíjených z klubka zauzlovaných nití. Je to místo s vodou mělce zvlněnou (s. 7), avšak s hlubokými tůněmi v lidských duších. Lidské jednání připomíná přírodní řád. Za výkyvy se platí nesmlouvavě, nečekaně a silně. Jednou je to příliv vody, podruhé sálavý sluneční úar, jednou vyprahlost země, podruhé bouře nebývalé síly. Rodí se v něm lidé spíše pro úal neú pro radost, lidé, kteří jsou sloúeni z něčeho načatého a nikdy dokončeného, sloúeni z dílů děděné vášně, pokory i nenávisti, z nepatrných dílů, které jsou připodobněny zápasu vysílené včelky houpající se na borové šíšce v nesmírnosti přicházející smrti (s. 7). V názvu je obsaúena básnivost i emotivnost, je tam něco z vnitřního pnutí spojeného s tajuplností a dramatičností. Želary evokují místo, v němú nejde o nic menšího neú o úivot a smrt.²

Všimněme si, jak v úvodním textu osmi příběhů dovede autorka zachytit spletnost prožitků a promítnout je do vzájemně prolnutých

¹ Květa Legátová: *Želary*, Paseka, Praha–Litomyšl 2001.

² Podle Mojmirá Trávníčka („Tvar“ 2001, č. 20) to jsou kopaniny Bílých Karpat, oblast kolem Starého Hrozenkova, kde Květa Legátová jako učitelka mnoho let působila. Podle Jiřího Rulfa („Reflex“ 2001) se obraz vesnice skládá z více regionů, např. připomíná v mnohém paseky Valaška. Vesnici tvoří typické budovy: kostel, škola a hospoda (řeznictví, krám), kovárna, pila, a pak jsou to dřevěné chalupy různé roztroušené kolem silnice a ve stráních.

perspektiv. Zrcadlo ve větru má krátkou expozici související s proměnou základních živlů – vody a vzduchu. Pak následuje obraz divoké jízdy mladého muže na voze taženém koníkem. Ta je náhle přerušena. Vozka přibírá děvče s nůši. Joza z kovárny, jak se později dovídáme, a Juliška chvíli pokračují v bujaré jízdě. Cestou míjejí stavení, s nimiž jsou spojeny další postavy knihy, pak vůz prudce stáčí k silnici. Tudy přechází jakýsi muž. Aktuální zobrazení prožitku cesty a osudový vstup někoho do perspektivy vidění a zároveň do vědomí, jsou obestřeny tajemstvím. Mění se rytmus vyprávění i ohniskové vzdálenosti.

Člověk a příroda jsou v *želarech* osudově prostoupeny, mytický spřízněny, baladicky podmíněny. Krajinou se nese zpráva o návratu z vězení Vojty Zálešáka, obávaného rváče, který je navíc v roli mstitele. Kdysi kvůli vášnivě povaze málem přizabil myslivce Juru Machalu a brzy zjistí, že nežije jeho milovaný bratr Jan. Jako kdyby se s jeho příchodem něco přihnalo povětřím a nastala chvíle nehybnosti před velkou bouří. Překvapivě k ní nedochází. Nejenže Zálešák Machalu nezabije, ale dokonce jej proti své vůli zachraňuje. Doběhne s vyčerpáním vlastních sil k staré Lucce Vojničové, přivádí jí do Zálešákovy chalupy. Ta oba ošetří, napraví Jurovu vykloubenou ruku. „Stalo se něco podivného. Něco nepředpokládaného a tedy nelidského“ (s. 28). Nikdo se nedoví, zda Vojtovo rázné vykročení na cestu vyvolal obava o Julišku, zda podlehl její vnitřní síle a odhodlání jít za každou cenu pro kořenářku. Vojtova pomoc nesměřovala k Jurovi, ale k Julišce, kterou by cesta tam a zpátky mohla stát život. Koho vlastně Vojta Zálešák zachraňoval? Je třeba spontánní rozhodnutí považovat za čin, za pomoc? Po návratu padá zcela vyčerpán. Když se probere, „vražedný hněv odplouvá z Vojtovy duše jako kalná voda. Zbývá tam po něm sladká prázdnota“ (s. 27). Všichni aktéři této temné noci v budoucnu mlčí. Nezdá se, že by Zálešák s Machalou pouze klopýtli o jedno osudové setkání, jak tomu bylo třeba u Bartkové (s. 17), nezdá se, že by životní spravedlnost ušetřila nevinné. Jeden hněv je zažehnán, avšak druhý nečekaně vzplane. Juliška je neprávem obviněna svou sestrou Stázinou, že se předvádí před jejím mužem a odchází z jejího do-

mu. Cestou do želar děj začíná a rozhodnutím vymanit se z otrockých pout a odejít ze želar končí. S Juliškou se opakovaně setkáváme v dalších příbězích, přechází také do další knihy Květy Legátové vydané s názvem *Jozova Hanule* (2002).³

To, co nás na vyprávění zaujme, není příběh. Působivost textu pramení odjinud. Polarizace vztahů, motivy viny a trestu, zápas mezi životem a smrtí byly ztvárněny mnohokrát. Tady se ovšem snoubí něco, co má až dráždivě nevyhraněný charakter, co prostupuje epický příběh a má ráz lyrický, co stvrzuje rytimizaci a řád a nevyklučuje dramatický konflikt. Je zachycen pohyb i ustrnutí, konkrétní vjemy i hnutí, na chvíli se vynořují pevné obrazy, postavy i významy, avšak postupně mizí a my skládáme obraz ze střípků dějů a útržků vět. Zloba není vytlačena, vynoří se znovu a znovu, tragické omyly pokračují, bolest dále chodí po lidech, nenávist prostupuje do spodních vrstev půdy, není navždy zakopána, nevytrácí se zcela. Postavy jen někdy, spíše nevědomě směřují k něčemu vyššímu, avšak nerozpoznávají jemné motivy a nuance vztahů, neuvažují nad svými činy, nevnímají vnější a vnitřní perspektivy dějů, nemění se k lepšímu nebo horšímu. Nejsme s to zcela odhalit tajemství jejich života, které si zřejmě ani oni sami neuvědomují.⁴

³ Příběh o lékařce, která uniká před možným nacistickým pronásledováním a provdává se za želarského kováře Jozu, byla v roce 2003 úspěšně zfilmována Ondřejem Trojanem podle scénáře Petra Jarchovského. Film dostal poněkud zavádějící název *Želary*. K. Legátová se v roce 1992 přihlásila do soutěže „Prix Bohemia“ a vyhrála ji. Povzbuzena zaslala další texty do soutěže, která byla vyhlášena nadací Miloše Havla na podporu scénaristické tvorby. Upozornila na sebe, avšak scénáře byly pro nedostatek finančních prostředků archivovány. Koncem devadesátých let se o výsledky nadace začali zajímat filmaři. Text byl upraven a přiveden do podoby filmové povídky. Zároveň z iniciativy Jiřího Stráského, který řídil nadaci, byly povídky připraveny k vydání v nakladatelství Paseka.

⁴ Oskar Maix v recenzi *Jozovy Hanule* (Praha–Litomyšl: Paseka, 2002), zveřejněné v recenzi příloze „Hosta“ (2002, č. 3), naznačuje, jak se v nepřímém pokračování želar ke svému neprospěchu mění kompozice a kapitoly „capkají pěkně v řadě jako husy za sebou“, oslabují vnitřní gradaci příběhu a mění prózu ve vývojovou.

V životech želaranů se mnohdy prožene smršť, oheň vášně s nečekaným bušením srdce. Setkáváme se s jednáním, jemuž nemusí být rozuměno. Stačí málo a všechno dokola je navždy spáleno, přichodí cesty se definitivně zneprůchodní a třeba i zavalí kameny, pod nimiž se najde smrt. Tomu všemu kontrastuje ztišená krajina, vesnice, která je ponořená do oparu mlhy, krajina se šumějícími lesy, s točitými cestami a pěšinkami.

Postavy, které se v *Želarech* vynořují a dostávají se do popředí, se různě přeskupují, vstupují do nových vztahů, které ozřejmují jednotlivosti, pahnou po svobodném rozletu, avšak zároveň se dobrovolně nechávají ovládat. Sny, touhy, naděje jsou jakoby vetkány do všedních i svátečních šátků a košil, uložených spolu s jinými předměty v truhlách světnic, jsou vkládány do krabiček ručně vyrobených, podobných dózám, ukrývají se v černých kufrech z války uložených na půdě. Snad jediná bytost v *Želarech* vidí jednotlivcům až na dno. Je jí stará Lucka Vojničová, porodní bába, která dovede napravovat zlomeniny, sáhnout do ran, aby se zhojily. Lucka se svými výjimečnými znalostmi a schopnostmi vaří léčivé lektvary z bylin, postaví na nohy děti i starce, poskytuje rychlou a samozřejmou pomoc, zasahuje v kritických okamžicích života, aniž by čekala na poděkování nebo měla výčitky svědomí, když promluví řezavě ostře a sáhne až do hlubin svědomí. Její životní filosofii se stává názor, že „hrdinsky umřít je poměrně snadné. Těžké je hrdinsky žít“ (s. 106).

Legátová variuje a obnovuje řetězec přichodů, útěků, návratů. Vytváří síť retrospektivních siločar, které souvisejí jak se specifickou horskou krajinou, tak s jejím otiskem v lidských duších. Stabilní charakter má pouze léčitelka Lucka, která imponuje svou zemitostí. Je respektována přinejmenším jako farář, ba skoro více, protože nesoudí.

V příbězích má autorka jedinečný cit pro vykreslení dětí, sirotků a polosírotků, váží si žen – ochránitelek, žen, které vyplnily mezeru po pokrevní matce. Jak jsme již naznačili, soubor příběhů je vzájemně propojený společnými postavami. Navíc tu své sehrává gnómičský čas, který zabraňuje monotonizaci textu. Časté jsou např. motivy dvojitých prožitků podmíněných sociální situací, časový pohyb a protipohyb,

kteřý se promítá do rodinných prostředí a dispozic. Neoslabují se předpojatosti a společenské pozice sirotků, ale také se nad nimi sentimentálně nevzdychá. Odstrkovaný Vratislav Lipka, trpěný věčně opilý a agresivním strýcem Michalem, je odvezen do klášterního ústavu. Tam se vzepře klášternímu řádu se stejnou vehemencí jako později čelí Michalově brutální síle. Zraje v čase. Zdánlivě slabý chlapec má v sobě zděděnou vnitřní sílu, kterou přesně rozpoznají nespoutaní tvorové, třeba divocí psi. Vnitřní perspektiva chlapce je průběžně stvrzována dalším emocionálním nasazením. Vratislav má v sobě od malého chlapce dostatek sebevědomí a vrací ponižování způsobené spolužákem Dolfou, i když třeba příliš impulzivně a nevhodně, vyčkává a pak jedná neobyčejně silně a účinně. Dovede jiné ovládat, ale dobrovolně chce být veden a ovládán. Činí tak s bezmeznou věrností a oddaností. Drobná Helenka Bojarová, „sestra po mléku“, k níž se zatím s nepoznaným citem přimyká, mu zosobňuje domov a lásku. Stačí její hnutí malíčkem a Vraťa vyrazí na pomoc. „Kdysi dávno v raném dětství nesmírně toužil držet někoho za ruku. Nikdy ji nenašel, tu ruku.“ (s. 44)

Děti zde nepředstavují andělské typy zosobněné naivity. Nic si nezadají s dospělými. Jak to cítí abatyše Isabela, sama obestřena záhadou, jsou „drzé, prolhané, zlé, vzpurné, bdělé, naslouchající neodolatelnému hlasu zvenčí, zkrvavené rvačkami, zlomené strachem i pokorně se modlíci“ (s. 31). Mají instinkt zvířete, a ten k nim vysílá varování, mají nadání pociťovat štěstí z dostupných maličkostí, jak je to dáno všem tvorům kromě člověka (s. 44), ale také dovedou bezpečně rozpoznat, kdo je miluje.

Připomeňme si některé dětské postavy, jež se dovedou vzepřít svému okolí. Tichá vzpoura nabývá rozličnou podobu, třeba se projevuje extrémní pracovitostí, pečlivostí, houževnatostí, ctižádostí. Žeňa touží po laskavém pohledu svého statného, neoblomného otce – revírníka, po pochvalě, která se nikdy nedostaví, po spravedlnosti ze strany dědečka – mlynáře, vyhlášeného vypravěče v kraji, jemuž se svou koktavostí děvče protíví. „Nejsilnějším citem jejího života nebyla láska, nýbrž nenávisť. Tou žila“ (s. 110). Každá její činnost se v protestu

a v touze po sebeuplatnění mění v malý výměnný obchod. Odkrojuje si tím kousičky z velkého koláče ponižování a buduje si základ své pozdější „rajské zahrady“ budované pro vyvdané děvčátko Jiřinku Pazderovou. Legátová často propojuje člověka, místo, krajinu a dům a významové přesahy se v nich stávají metaforou. Poněkud redukovanou ve svých smyslových vjemech, avšak mnohostrannou ve významech. Domy, do nichž postavy příběhů utíkají, stojí nahoře. Žeňa, Zuzanka, Lucka tak mohou zhlížet zhora na vesnici, mohou si zachovat nadhled nad vlastním i cizím životem.

Na rozdíl od sirotka Lipky se Žeňa u řadových sester v nemocnici, kde se léčila se spálou, poprvé dočká pochvaly a uznání. Tam rozdává své ručně vyrobené panenky, květinčky, jehelníčky a krajky a raduje se, že jsou s obdivem přijímány. Tam symbolicky přečte osudovou knihu svého života: *Vinnetoua – Rudého gentlemana*, který jí až čítankově dodává sílu a odhodlání.

Jiným projevem dětské individuality je neoblomnost. Líza Šeldová, ve škole vysmívaná slabozraká dívenka, se konečně dostane k optikovi. Doprovází ji tam Vilém Svojsík, k němuž přilne a začne být jako magnetem přitahována. Nerozumí vlastnímu otci, váženému ing. Šeldovi, jehož dům Anna Maria je nejvýnosnější v Šeldově Huti, nechápe jeho věčnou pohrouženost do smutku. Jak závidí kamarádce Alence Svojsíkové, že má panenku darovanou strýcem Vilémem. Když loutku jednou najde pohozenou v rokli, nabývá pro ni na obrovité ceně. Je to její symbolické spojení s milovaným člověkem a navíc může být obestřeno tajemstvím. Ukryje panenku na půdě za dřevěný kufr, přikryje hadrem prožraným moly a chodí si s ní tajně hrát. Nalezené není ukradené, vytoužené má jinou hodnotu než se může povrchně zdát. Jako kdyby se v tom opakovalo vědomí síly postav vykroupené téměř osudově. Může být stejně nepochopitelné jako otcovo tesknění po Pavlíně Cigošové, v očích některých vesničanů poběhlice, pro něj osudové ženy záhadně zmizelé. Když se zjistí, co Líza skrývá, otec znenadání dcerce, opuštěné po narození vlastní matkou, porozumí: „Děvče, ty si tu pannu zasloužíš. Nech si ji a nedávej ji nikomu, i kdyby si pro ni přitáhl celý regiment“ (s. 223).

S postavami dětí úzce souvisejí motivy domů a domova. Vstupujeme do ponurých, chatrně osvětlených světnic chalup a chatrčí, do studené rozlehlých světnic statků, kde se objevují postavy s přesně rozdělenými rolemi, ale mnohdy podivně posunutými hodnotami, do domů (dřevěných i zděných), kde se mlčí, chybí sdílení, hřejivé slovo. Některé domy nepředstavují pro děti místa bezpečí, nejsou zdrojem lásky, porozumění a jistoty. Mnohdy se pro ně navždy uzavírají a jsou vytěšňovány z paměti. Jiné děti ani domov nemají. V želarech se vyskytují také domy neobydlené, opuštěné, studené a siré, s macechami, které vkládají nenáviděným dětem pod jazyk pijavice, aby rychleji zemřely.

Pojetí domu a krajiny má v knize *Želary* několikéré zastoupení. Dům se stává místem bezpečí a útočištěm jen tam, kde je přítomnost silné neselhávající ženy. Legátová vkládá do úst Lucky Vojničové rouhačský biblický výklad, který je oslavou feminity. Pronáší jej o pouti na faře v přítomnosti hostů:

Starozákonní Bůh má skutečné vlastnosti přísného, trestajícího otce, Bůh novozákonní je Matka. [Je to] nezměřitelná láska k tomu, co se z nás zrodilo, ochota odpouštět, obět' a slitování. [...] Bůh Matka je domov, který opouštíme, abychom dobyli svět, a po celý život ho znovu hledáme, voláme po něm – zranění, pokoření, obtížení vinami. Boha Matku znovu zrazujeme ve chvílích Pýchy a vzýváme ve chvílích Pohrom, protože jen Bůh Matka na sebe bere naše utrpení (s. 192).

Želary jsou opředeny tajemstvím. Vyprávěné příběhy tvoří polyfonní skladbu, jejíž složky a hodnotové proporce spíše čtenář vytuší. Hlas vypravěče jako reflektora se místy mění v personální výpověď. To když se učitel Zdeněk Tkáč (*Pravidla hry*) stravuje sebezničující sebekpřehrávací reflexí. Pak mizí a znovu se před námi odvíjejí epické příběhy prosté v dějové linii a zároveň složité v rozvržení postav. Vztah Zuzanky ze statku a chudého Marka v příběhu *Muž z mlhy* evokuje Hálkovu povídku *Na statku a v chaloupce*. V Zuzance je však Legátovou zachycena bipolarita vztahů, něco víc než pouze láska. Je v ní skryta vášně, revolty, erotika, zastřenost touhy, pocit vítězství ženy nad muži, které dovede bezpečně ovládat svou krásou, vědomá pokora a přizpůsobení se prostým poměrům, ponižování ve jménu lásky. V jejím odchodu je zastoupeno vítězství nad jízlivou matkou,

pletichářskou sestrou, těžkopádným bratrem, pobožnůstkářskou babičkou, je v něm obsažen vzdor, sebevědomí i pýcha. Vzpouza je brána u jedné strany jako provinění na rodu a je trestána v prodloužené ruce bláznivého Arnoštka, který uvolní kámen v lomu a způsobí Markovu smrt. Z druhé strany je katarzí. Černobílé rozvržení postav a baladichnost příběhů se tu prolínou a nakonec vytvářejí jednotný celek, v němž ovšem tajemství nemizí, ale pokračuje. Všeobecné zděšení vyvolá věta „Děkuji ti, Bože“, pronesená Zuzankou nad mrtvým tělem milovaného muže, který se kdysi večer co večer vynořoval z oparu mlhy, do níž se jeho duše zřejmě vrací. Marek se nedoví, že byl započat nový život v těle mladé ženy, že přes jeho smrt došla ke smíření.

* * *

Želary jsou povídkami o osudových místech, o setkáních a míjeních, cestách a sejitích z cest, o hranicích mezi životem a smrtí. Mnohé postavy si navždy neporozumí, tradiční pouta reprezentuje spíše nadlidská dřina, primitivní pudy přiživované alkoholem, nevyhladitelné vzpomínky. Hory, skály, kopaniny jako kdyby prostoupily ostrost postav, odrazily se v tvrdosti každodenního zápasu o život, staly se identifikačním kódem regionálně bezpříznakovým, ve své intimnosti a univerzální obraznosti ovšem všeobecně platným. Nezastavil se zde čas, jen se pomalu a nezadržitelně valí, odměřuje samotu a trápení, nevyvolává ani tak úzkost a strach jako žal nad něčím, co se přesně neumí pojmenovat, ale co je skryto v koutech duše, schováno v ulitách a co se občas potřebuje uvolnit.

Já jako někdo jiný? (Proměny korespondujícího „já”)

Nelze asi říci, že zájem o soukromý dopis charakterizuje až lingvistiku posledních let: zásadní monografie o tomto žánru vznikla v Polsku už před víc než půl stoletím (Skwarczyńska 1937). Lze snad ale říci, že orientace současné lingvistiky zájmu o soukromý dopis přeje: zřetelem k jazyku v užití a k užití, zřetelem k široce pojaté komunikaci, k porozumění, resp. dorozumění (a jeho vázanosti na komunikační chování a povahu komunikační situace), zřetelem k textu jako komplexnímu znaku prostředkujícímu mezi dvěma stranami, zřetelem ke smyslu jako k nejdůležitější komunikační kvalitě textu (Hausenblas 1973).

I v české lingvistice a literární vědě druhé poloviny 20. století se tak zájem o soukromý dopis prohlubuje; od 90. let je výrazný zvláště zájem o dopisy a korespondenci B. Němcové.¹

Při analytickém a interpretačním uchopení dopisu jako specifického textu nelze opomenout ani výše zmíněnou monografii Skwarczyńské (1937), ani její práci pozdější (1975). Obě totiž nejenže nabízejí zasvěcený vhled do všech podstatných problémů, které jsou

¹ Srov. Janáčková, Macurová a kol. 2001; Římalová 2001a. Zájem o dopisy B. Němcové se projevuje také v aktivitách edičních: V 90. letech vydala J. Janáčková (Němcová 1995) výbor *Lamentace. Dopisy mužům* (v něm poprvé věrně otiskla trojfragment dopisu V. Náprstkovi, poslední dochovaný dopis B. Němcové; jeho lingvoliterární analýzu srov. Janáčková, Macurová 1996 a 2001). L. Římalová spolu s J. Janáčkovou, R. Adamem a S. Wimmerem připravují – v rámci grantového projektu Ministerstva kultury ČR – nové vydání veškeré dnes dostupné korespondence B. Němcové.

s žánrem soukromého dopisu spojeny, ale také řadu dalších problémů naznačují a inspirují ke kladení nových otázek. Obtížné uchopení žánrové charakteristiky soukromého dopisu spojuje Skwarczyńska především s proměnlivostí základních faktorů, které podobu dopisu ovlivňují: cíl, obsah, smysl dopisu, individualita pisatele a adresáta a jejich vzájemný vztah, také situace vzniku dopisu a epistolografické konvence jsou případ od případu různé. Soukromé dopisy tak oscilují mezi „věcností”, neliterárností na jedné a „literárností” na druhé straně, mezi dialogem a monologem, mezi psaností a mluveností, pomíjivostí a trvalostí, mezi bezprostředností individuálního výrazu a dobovými normami nebo konvencemi, mezi zaměřením věcným a estetickým. Žánr soukromého dopisu charakterizuje vnitřní dynamika, „paradoxy”.

Zachovaný listář Boženy Němcové se této charakteristice nijak nevymyká – a těžko ho proto samozřejmě uchopit nějakým jednotčím a jednoznačným interpretačním gestem jako celek.

Něco je nesporné: i všechny dopisy B. Němcové slouží – jako každý akt komunikace – k naplňování a uspokojování komunikačních potřeb, k dosažení nějakých cílů, k utváření a udržování vztahů, k přesvědčování (popř. k demonstraci „síly”), k poskytování a získávání informací, jsou prostředkem osmyslení světa a prostředkem sebevyjádření. Stejně jako každý akt interpersonální komunikace je soukromý dopis ne pouze jen sumou informací; vykazuje také specifické „zacházení” s druhými, interakci, a má i rozměr percepční: prezentuje sebepojetí (také ideální sebepojetí), sebehodnocení, pojetí druhých.

Vztahy mezi informací, interakcí a percepcí jsou v různých dopisech dochovaného listáře Boženy Němcové různé.² Jejich rozložení a proporce se mění tak, jak se mění situace vzniku jednotlivých dopisů, jejich cíle (a komunikační záměry pisatelčiny), jejich věcně

² Problém interpretačních strategií adekvátních soukromému dopisu zde nechávám stranou (podrobněji k tomu Macurová 2003). Upozorním jen, že dokumentární hodnotu soukromého dopisu (dopis jako zdroj informací o pisateli, jako „dokument života”) zpochybňuje už Skwarczyńska (1975, s. 180): „informacja bywa – w zamierzeniu czy bez zamierzenia – dezinformacją”.

obsahová náplň, jejich adresáti. V těsné souvislosti s tím se proměňují i textové subjekty, projekce (Macurová 1983) reálného subjektu pisatelky a jejích adresátů do textu. „Dopisových“ textových podob Boženy Němcové je nepočítaně.

Zdaleka ne všechny byly popsány a už vůbec nelze říci, že byly popsány v úplnosti; některé však byly alespoň zmíněny: Macurová (1996) se věnuje jednomu rozměru textové podoby „matka“, Římalová (2001, 2001a) různým sebestylizacím subjektu narátora/produktora do rolí „žena“, „matka“, „hospodyně“, „spisovatelka (žena zaměstnaná)“, „manželka“, „přítelkyně“.

Jen některé z takových textových podob prostupují celým dochovaným listářem,³ jen některé textové podoby B. Němcové jsou relativně konstantní. Mezi nimi dominuje textová podoba „matka“. Ve svém interakčním rozměru je soustavně a pravidelně realizovaná v dopisech adresovaným dětem, reflektována pak (a tematizována) je – a ne zřídka – také v dopisech jiným adresátům.

I tato textová podoba se ale v diachronii listáře proměňuje.⁴ Její různé podoby jsou rozprostřeny mezi dvěma značně rozlišenými póly. Jeden může být reprezentován dopisem Karlovi (29.11.1958), druhý lístkem určeným Doře (17.9.1861) – a paralelně ještě dopisem, do něhož byl lístek Doře vložen, tj. dopisem adresovaným Josefu Seidlovi (17.9.1861).⁵ Jednou se textová podoba matka profiluje jako matka,

³ Dochované dopisy B. Němcové spadají do let 1844–1861. Jako celek (348 dopisů) byly naposledy vydány ve čtyřech svazcích v l. 1951–1961 (*Spisy Boženy Němcové*, sv. 12–15). Z tohoto vydání zde cituji (text citátu uvádím kurzívou, v jejím rámci zvýrazňuji to, co je – podle autografů – zvýrazněno v edici).

⁴ Jen na okraj připomínám, že z dopisů dětem – vzdáleným od domova – jsou v největším počtu zachovány dopisy synu Karlovi (z let 1856–1860, kdy pracoval mimo Prahu); desetiměsíční mimopražský pobyt syna Jaroslava (studium v Mnichově od jara 1860) mapují – ze strany matky – jen čtyři zachované dopisy (nepoměrně více je jich ze strany druhého účastníka korespondenčního dialogu, srov. Lelek 1920). K tomu ještě přistupují dopisy adresované dětem v případech, kdy je domovu vzdálena matka.

⁵ Není pochyb o tom, že rozdílnost textových projekcí pisatelky souvisí do určité míry také s rozdílnými adresáty; oslovený adresát bývá (srov. Skwarczyńska 1937)

kteří (se) rozdává, podruhé jako matka, která, zřejmě potřebná péče, péči vyžaduje. S trochou zjednodušení – a vyhraněně – lze říci, že prvnímu typu textové podoby matka dominuje „prospěch“ dítěte, typu druhému „prospěch“ vlastní.

Ne vždy je změna textové podoby matka realizována explicitně, mnohdy je skrytá, vždy jsou ale komunikační záměry s ní spjaté v textu (nějak) vyjádřeny.

Jedna linie české stylistiky (Jelínek 1995) spojuje dosažení, splnění komunikačního záměru s pojmem výrazová konkurenta, resp. konkurenční množina. Pojem konkurenčních množin je přitom vymezen široce:

[...] jde o seskupení takových prostředků, které realizují základní komunikační záměr původce jazykového projevu, a mohou se proto zaměřovat. Přitom se prvky konkurenčních množin mohou lišit sémantickými a stylistickými odstíny (Jelínek 1995, s. 732).⁶

Mluví-li Jelínek o odstínech sémantických, má nepochybně na mysli i takové prostředky, které jinde v české lingvistice bývají zahrnovány pod střešový pojem hierarchizace propozice (srov. Daneš, Hlavsa 1978):

Přirozené jazyky nemívají pro postižení, vyjádření jisté reálné situace jen jeden výrazový prostředek; ba nemají k dispozici ani žádný prostředek „objektivní“, „neutrální“ a reálné situace podávají vždy již v jistém zpracování. Sémantická

považován přímo za spolutvůrce dopisu. Od toho ale (i kvůli neúplnosti dochovaného listáře) odhlížím. Odhlížím také od širšího „dopisového okolí“ sledovaných dopisů, od jejich syntagmatického začlenění do korespondence: poslední systematické zpracování korespondence B. Němcové M. Novotným totiž končí rokem 1856 (úplná korespondence bude k dispozici až po dokončení projektu L. Římalové a jejích spolupracovníků). Jen na okraj připomínám, že textová podoba „matka“ se proměňuje, byť jinak než zde chci sledovat, i v dopisech adresátovi jedinému (o dopisech Karlovi srov. Macurová 2001).

⁶ Konkurenční množinu vymezuje Jelínek podrobně už v r. 1984: „Za konkurenční množiny pak budeme považovat takové množiny prostředků, které v řeči splňují základní komunikativní záměr mluvčího a jejichž nocionální, expresivní a stylové difference nejsou s ním v rozporu“ (Jelínek 1984, s. 39).

struktura množiny věty typu (1)–(5)⁷ obsahuje jednak společné sémantické jádro, odpovídající jisté gnoseologické struktuře, jednak každá věta této množiny obsahuje navíc některé složky diferenční. Označíme-li ono společné jádro jako propozici, pak dojdeme k závěru, že v jazycích se propozice nerealizovávají v „čistě“ podobě, nýbrž v sémanticky dále kvalifikovaných variantách. (Je některá z nich základní?) A jsou to právě tyto varianty, co nazýváme (u nedostatku vhodnějšího termínu) hierarchizovanými propozicemi či hierarchizovanou sémantickou strukturou věty, a sám jev, tj. uplatnění jistého principu vedoucího k nim, nazýváme hierarchizací (Daneš, Hlavsa 1978, s. 68).

Úvahy o hierarchizaci propozice jsou v lecčems inspirativní i v souvislosti se stavbou textu jako celku. Nutnost podat skutečnost vždy v jistém zpracování poukazuje na různé možné způsoby projekce reálného subjektu v textu i na prostředky, jimiž se jeho textová podoba buduje (popř. na různé prostředky různých konkurenčních množin, jejichž prostřednictvím se budují jeho textové podoby rozdílné). Jisté – a ne jiné – zpracování reálné situace zahrnuje pochopitelně i „realitu vztahu“ matka – dítě.

Jak tedy vypadá textová podoba matka v dopise Karlovi? Souhrnně lze říci, že i na ploše jediného textu je komplexní, strukturovaná do podoby matky mající na mysli různorodé aspekty „prospěchu“ dítěte: jeho potřeby fyziologické, jeho potřebu zaopatření, potřebu vztahu, ocenění a ne v poslední řadě i jeho potřebu seberealizace. Nejvýrazněji se ale v tomto dopise prospěch dítěte spíná s tím, co bývá v pyramidě hierarchie potřeb (srov. Dimbleby, Burton 1998) řazeno na dvě nejnižší, základní roviny. Příznačné je, že v té části dopisu Karlovi, kde jde o tyto potřeby základní (jídlo, ošacení), je textová podoba matka (a její „námaha“) zhusta odsouvána do pozadí, matka se profiluje jako pouhý produktor textu (srov. Macurová 1983); stručně a s trochou zjednodušení je možné tuto textovou podobu modelovat jako (*já ti píšu, že ty) máš v balíku*.

Právě tento rozměr textové podoby matka akcentuje Jiří Kolář v básni *Máš v balíku* (uvádím ji zde jako celek, i když dvě poslední

⁷ Tj. „(1) Otec dal Vaškovi hodinky (2) Vašek dostal (od otce) hodinky (3) Vaškovi byly (otcem) darovány hodinky (4) Vašek byl obdarován (otcem) hodinkami (5) Otec je dárce Vaškových hodinek“ (1978, s. 67).

strofy s oním obstaráváním základních potřeb bezprostředně spjatý nejsou):

MÁŠ V BALÍKU

čtyři páry podvléček
sedm párů punčoch
tři kapesníky
šálu
tři vesty
náprsenku
noční střevíce
frak
letní kabát a zimní do práce

Nyní ti povím od koho co máš
a dobře si to pamatuj:
Dvě pěkné plátěné košile
jednu se žlutým knoflíčkem
tři páry punčoch a frak od Riegrů
Dvě vesty pár podvléček a náprsenku
od paní Doubkové
Tu modrou vestu která ti bude asi velká
a bavlněnou košili od Fengerhuta
Plátěnou a dva páry podvléček
od Krejčího – tu košili nos do práce a na noc
abys tak neroztrhal ty co nosíš ve dne
Zimník ti posílá pan Šlenkrt
hezky mu poděkuj dopisem
Ten černý kabát mi dal pan Vrtátko
je pěkný a čistý šetři si ho na léto
Paní Palacká mi dala 5 fl
a paní Lauermanová 2 fl
Za to jsem koupila tu perkálovou košili
barchetové podvléčky
kapesníky
atlasovou kravatu na neděli
a kartounovou pro všední den
Střevíce ti uštrikovala Dora
Bály jsme se že nově vyhlíží
tak jsme je vstrčily do rukávů zimníku
V jednom páru punčoch máš v papírku
stříbrný pruský 42pfd

Ve vestě a v kabátu jsou kousky tkaniček
nitě knoflíčky a bílá vlna na správkou punčoch

Mnoho radostného bys doma neviděl
Měli jsme hlad a nouzi
ale co je táta doma jsou i sváry
Co vydělám dám na domácnost
je to hezkých pár zlatých a přece mu to není vhod
Kdyby nebylo Dory a Jarouše
byla bych z domu odešla

Až ty věci dostaneš hned odepiš
Napiš také tátovi
má zlost když píšeš jen mně
ale o tom co jsem ti o něm psala se nezmiňuj
Vroucně tě líbá a do ochrany boží poroučí
tvá máma
(Kolář 1993, s. 209–210)

Specifický způsob rozdávání (se), jenž tento typ textové podoby matka určuje, je v interpretaci básnickým gestem podán podstatně výrazněji a vyhraněněji než v dopise – jednoznačnější a zacílenější je zde také vnitřní dynamika této textové podoby. Odvíjí se ve čtyřech fázích-složkách:

1. Textová podoba matka je zcela „překryta“, textu dominuje adresát a/nebo jiné subjekty konající v jeho prospěch (srov. *Máš v balíku* nebo *Zimník ti posílá pan Šlenkrt*, nikoliv konkurenčně, s důrazem na „námahu“ vykonanou ve prospěch adresáta, např. *Dala jsem ti – já, matka – do balíku* nebo *U pana Šlenkrta jsem – já, matka – vyprosila zimník*);
2. V souvislosti s textovou podobou matka se tematizují aktivity jen textotvorné, výkon komunikační (*Nyní ti povím*);
3. Tematizují se i jiné aktivity než jen textotvorné, popř. komunikační, jsou však hierarchizací propozice odsouvány do pozadí (*Ten černý kabát mi dal pan Vrtátka*, nikoliv *Ten černý kabát jsem dostala/získala/vyprosila od pana Vrtátka*);
4. Přímou se tematizují jiné než textotvorné aktivity, a to aktivity konané ve prospěch adresáta (*jsem koupila tu perkálovou košili*).

Až v této čtvrté fázi básně textová podoba matka vystupuje z textu a nezakrytě se tematizuje jako matka – obstaravatelka základních potřeb dítěte. V interpretačním gestu básníka je tato tematizace kvantitativně potlačena, námaha matky je tak výrazněji než v dopise odsunuta do pozadí a „prospěch“ dítěte je tak akcentován zřetelněji.

Už jsem naznačila, že v dopise, jenž je prototextem Kolářovy básně, není dynamika rozvoje textové podoby matka zdaleka tak jednoznačná: typy výrazových prostředků, jež ji realizují, jsou paralelní, prostupují se a mísí, netextové aktivity spjaté s námahou matky jsou četnější a rozmanitější: ... *jsem Ti ... vyprosila*; ... *vyprala jsem jen tu novou košili...*; *Ti sama spravila*; ... *knoflíčky jsem Ti dala já ... koupila jsem ti...* *jsem ti koupila... přidala jsem...* (III 302). I tady jsou ale – a to je podstatné – v relevantní části dopisu všechny tyto aktivity zaměřeny na prospěch adresáta.⁸

V dopise se zřetel k prospěchu dítěte (na rovině uspokojení jeho základních potřeb) v kruhové kompozici vrací: ve výčtu obstaraných věcí situovaném na závěr dopisu (III 306). Také v něm je „námaha“ matky při zajišťování prospěchu dítěte odsunuta do pozadí, tematizována je pouze její aktivita (námaha) textotvorná, totiž „psaní“:

Abys nemusel v psaní teprv hledat a přehled při ruce měl, píšu Ti to ještě jednou:
košil – 6
podvleček – 4 –
kap. šátky – 3 –
punčochy 7 –
kravátke – 2 –
šály ... 2
vesty – 3
šmízetka – 1
dom. střevis[ce]

⁸ V kontrastu s tím jsou základní potřeby jiných než dítěte (Karla) zmiňovány jen zcela okrajově, a ještě odsunuty do pozadí – jako již neaktuální? – situováním do minulosti. Vyhraněněji opět v básni srov. „Mnoho radostného bys doma neviděl | Měli jsme hlad a nouzi“, v dopise pak „Také bysi, milý hochu, mnoho radostného doma neviděl; to víš, starostí máme dost a málo dobrého, a kdyby i to, netrápila bych se, měli jsme se dost zle, jak nejlepší [víš], hladu a nouze“ (III 304).

frak – 1

kabát. let. – 1

zimní – 1

V škrobené košili bílé – uvnitř černý kravát. –

V rukávech zimního kabátu střevíce. –

V jedné nitěných punčochách 42 groš.

V kapsách šedé vesty, letního kabátu, fraku a zimního nitě, tkanice, knoflíky a vlna – a pečítka (III 306).

I díky takové kompozici se v rámci celku dopisu textová podoba matka – „obstaravatelka“ základních potřeb dítěte profiluje tak výrazně, že další atributy textové podoby, byť jsou v textu tematizovány (zvl. matka – spisovatelka, překladatelka, poučená čtenářka světové literatury, žena se společenskými kontakty) ustupují do pozadí.

Na první pohled tak je v dopisu dominantním komunikačním záměrem informace (o obstarání zásilky chleba a zvl. oblečení). Na něj se ale – implicitně – vážou komunikační záměry další. Výrazný, i proto, že jinde v textu tematizovaný, je především komunikační záměr prosby – prosby o vztah⁹ (potenciálně – snad? – budovatelný i na ocenění matčiny námahy obstarat a její ochoty dávat).

Přehledná „inventura“ věcí v závěru dopisu může být interpretována ještě jinak, než je v textu samém uvedeno (tj. jinak než jako krok ve prospěch Karla – totiž aby nemusel „v psaní teprv hledat a přehled při ruce měl“; III 306). Je zároveň „inventurou“ vlastního výkonu,¹⁰ schopnosti a síly „postarat se“, „obstarat“ – ty jsou nesporné navzdory tomu, že ani zde se matka jako „pečovatelka“, „zajišťovatelka“ v hierarchizaci propozice nijak výrazně neprofiluje.

⁹ Vztah bývá ne zřídka spojován s Karlovým přístupem ke korespondenci, srov. např.: „Milý Karle! Nevím věru, čemu už tu Tvoji netečnost mám přičítat, a nebyla bych si nikdy myslela, že bychom Ti všichni tak brzy mohli z mysle odpadnout. Rok bude co nevidět, co jsi z domu, a já mám od Tebe všeho všudy čtyry listy, a jeden se ztratil, tedy pět! – Vidiš, to je přece nedbalost – abys tolik práce měl, že by Ti chvíl- ka k napsání několika řádků matce a otcí nezbyla, tím se nevymlouvej nikdy, – pro- tože je to patrná lež. [...] Snad kdybychom byli bohatí a mohli Ti posílat, psal bys často, ne?“ (31. března 1957; III 54)

¹⁰ S ní koresponduje „inventura“ jiného druhu, totiž inventura výkonů tvůrčích – o tom srov. níže.

V průběhu necelých tří let se textová podoba matka dramaticky mění; výše byl v této souvislosti zmíněn lístek určený Doře ze 17. září 1861. Tento lístek, a i to už bylo naznačeno, je ovšem třeba vidět v souvislosti s dopisem, k němuž byl přiložen, tj. s dopisem adresovaným Josefu Seidlovi, sluhovi v administraci Národních listů.¹¹

Oba dopisy jsou spojeny nejen vnějšími okolnostmi své existence (v jediné listovní zásilce).¹² Shodná je také jejich komunikační situace, a v jejím rámci zvl. subjektivní faktor (srov. Jelínek 1995, s. 719 n.) psychického stavu (pisatelka vymknutá ze známého prostředí, zatížena chorobou i úkoly, na něž, jak se ukazuje, nestačí). Věcněobsahová náplň obou textů se prolíná, usouvztažněny jsou mezitextovými odkazy (viz níže). A shodně se v obou utváří „nová“ textová podoba matka: této podobě nedomnuje – alespoň na první pohled – jiný prospěch než prospěch vlastní. Proti „gestu“ ROZ/DÁVAT (SE), které určuje textovou podobu matka v dopise Karlovi, tak zde stojí jako dominantní „gesto“ (ŽÁDAT a) DOSTAT/BRÁT.

V interakci – tj. s Dorou – se požadavek péče, ohledů a věcí, jež je zapotřebí dostat a jimiž je žádoucí se obklopit, neprofiluje tak výrazně jako v dopise Seidlovi; mnohé je totiž jen ironicky naznačeno:

Doro! Ty jseš tuze dbalá – víš dobře, že ty šaty potřebuju a to vše, co jsem přece napsala. – Ale mohu si myslit, co děláš celý den, že si jen Tvých věcí hledíš, abys je měla v pořádku, – a co je Ti do mámy – když jseš už doma (IV 132).

V dopise Seidlovi je přinejmenším něco z naznačeného přímo tematizováno:

¹¹ Srov. v ediční poznámce IV 186; tam také (IV 185) o pohoršení Dory nad „nevhodnou matčinou sdílností vůči člověku cizímu“. Psané Dořiny reakce zmiňuje a její dopisy matce cituje v souvislosti s výkladem o dvou podobách B. Němcové v dopisech ženám Římalová (2001, 2001a).

¹² Zaslaná je z Litomyšle, kam Němcová 11. září 1861 přijela připravit své sebrané spisy pro nakladatele a majitele tamní tiskárny Antonína Augustu. Nebyla v tom úspěšná: na začátku listopadu ji Augusta písemně vyzývá k odevzdání Babičky – prvního svazku připravovaných spisů – do sazárny a k odjezdu z Litomyšle. Podrobněji o této etapě života B. Němcové srov. Janáčková, Macurová a kol. 2001, s. 151–152.

Když nikdo na mě nepamatuje a nedbá poslati, oč jsem už tolikrát psala,¹³ tedy jsem [nucena] obrátiti se k Vám, abyste se postaral, abych to co nejdřív dostala (IV 128).

Nezastřeně – a v ostrém kontrastu s textovou podobou matky v dopise Karlovi – je zde tematizován vlastní prospěch:

Ta cesta toho Jar[ouše] mě stála hodně peněz a Dora také pořád chodila pro šestáky – když neměla k večeri jen holé brambory, anebo na švestky. A Jarouš také jen na máminy peníze jedl a kouřil, a teď bude na holičkách, než si zase něco vydělá. – Kdyby byl v Praze zůstal, mohla jsem mít 10 f. v kapse – a tak jsem promarnila s těmi dětmi tolik peněz, že byste to ani nevěřil, neboť ty dluhy nedělaly tolik. Však já teď budu moudřejší a budu pamatovat jenom na sebe, abych si na stará kolena něco zahospodařila a pokojíček si hezky zřídila, a dokud by mě Bůh sílil, abych mohla pohodlně žít a v pokoji pracovat (IV 129).

Vlastní prospěch je spjat s implicitní artikulací potřeb různého druhu – a s explicitními výčty různorodých věcí, které je mají uspokojit. Ty jsou rozloženy mezi obě součásti listovní zásilky a navzájem různým způsobem propojeny. V lístku Doře se odkazuje na dopis Seidlovi ([...] *on Ti všecko poví, co do pátku musím mít zde* IV 132); zároveň se zde požadavky tam formulované rozvádějí, zpřesňují (např. v dopise Seidlovi: [...] *potřebuju deku a plachtu a tři ty polštáře moje – však ona Dora bude vědět, proč to chci* IV 128; k tomu zpřesňující požadavek (čistá deka) v lístku Doře: *Pošli mi*

¹³ Od začátku srpna 1861 (z Chlumce a Mlíkosrb), např.: „[...] nenašla jsem jí [přazku – pozn. A.M.] v žádném papírku, ani brazlety pro Karolinku, a nůžky jsi mně také nedala, ani ten perořízek nový, který jsem, když jste to začali skládat, na stolek psaní položila, a to potřebuju všecko nevyhnutelně, tedy mně, jak lístek dostaneš, pošli” (1. srpna 1861; IV 121); „Pošli mně ty brazlety – tu svičku miliovou a jednu mi přikup – potom ten perořízek – nůž si tam prozatím nech. – Přazky jsem našla” (7. srpna 1861; IV 122) – v témže dopise jsou předmětem žádosti ještě věci další – punčochy, závinky do vlasů, houba, šátek, 2 listy s Riegrovou podobiznou, červená vosková štanglička, olůvko Hardtmuth, popis pohřbu, ilyrský slovník a poznámky ze Slovenska; „[...] a potom ještě některé věci mně kup. 7 obálek podle šířky přiložených papírků [...]. Ale rukavičky mi kup” (7. srpna 1861 odpoledne; IV 124). Neuspokojenost potřeby obklopit se (známými?) věcmi je patrná (srov. i naléhavé opakování téměř shodné formulace) ještě z dopisu Jaroslavovi z 2. října 1861: „Zítra večer budu psát Doře a pošlu jí 2 f., a co mně všecko [má] poslat” (IV 140); „Zítra večer budu psát Doře, co všecko mně má poslat” (IV 142).

také tu pikovou sukni – a deka at’ je čistá – a pošli jednu stříbrnou [lžici] na to užívání... IV 132). V dopise Seidlovi se zase odkazuje na dopis Doře (*Přiložený lístek dejte Doře, aby mně koupila šátek a sítku a aby nenatahovala hubu, že píšu Vám a ne jí* IV 129); přitom řada nároků na „obstarávací” aktivity je Doře adresována nepřímo, prostřednictvím Seidla ([...] *necht’ tedy řekne tátovi o ně [...] dejte Doře aby mě koupila [...] at’ Dora hned zajde [...] aby mě vyhledala Dora [...] at’ řekne Dora pánovi [...]*). I v tomto ohledu je tedy dopis Seidlovi vlastně základní.

Proměna z textové podoby roz/dávající (se) matka na textovou podobu matka vyžadující se tedy realizuje zvl. výčty požadavků věcí; zde to jsou šaty – sametky – dva páry punčoch – čtyři koverty – dvě násadky – šest plochých pér – deka a plachta a tři polštáře – kulatá škatulka na zastrkování per – černá peroutka – kleštičky na vytrhávání šedivých vlasů – fotografie Jarouše – šátek a síťka – balíček dopisů – adresa Lamblových a paní Šetlíkové – škatulka hroznů – spisy všechny – 3 archy červeného pijavého papíru. Gesto dostat, získat se realizuje dílem imperativy (zvl. *pošlete, pošli, dejte, poptejte se, kupte, zapakujte, přidejte všechny věci, co jsem Vám dříve psala, vypište si, at’ zajde, necht’ řekne* atd.), dílem slovesy tematizujícími potřebu mít (*potřebuju, potřebuji, musím mít*).

Kromě věcí zabezpečujících základní potřeby (nemocné) ženy (šatstvo, pomůcky k zvládání choroby) jsou jako potřebné prezentovány především věci utvrzující pojetí sebe sama jako „ženy slova”, popř. přímo jako spisovatelky. Být obklopena věcmi, jež jsou – nějak – spjaty s psaným slovem (obálky, pera, násadky, stojánek na pera, pijavý papír) a věcmi spjatými se „spisovatelstvím” (balíček dopisů, všechny spisy) – to je potřeba, jež je v dopise Seidlovi artikulována nejvýrazněji. Artikulována je ale prostřednictvím jen vnějších atributů, emblémů psaní (dopisy) a spisovatelství (všechny spisy). Sebepojetí a sebe prezentace je totiž v ostrém kontrastu se skutečností – s aktuálními výkony v těchto oblastech.¹⁴

¹⁴ O práci v Augustově nakladatelství srov. Lelek 1920 (Augusta např. informuje V. Náprstka – a snad i F.L. Riegro – o tom, že Němcová nepracuje tak, jak požado-

Tato skutečnost (skutečnost tvůrčí krize) je ale v textu přítomna také, byť ne na zjevné, na první pohled patrné úrovni jeho stavby. Především právě tím, jak jsou aktivní, tvůrčí výkony v zobrazované situaci odsunuty do pozadí a jak jsou „spisy“ opakovaně situovány na úroveň jen (vlastněných) „věcí“:

Ještě Vám musím psát, co mně musíte nanejdéle do pátku do rána i s druhými věcmi poslat, a sice spisy moje všechny, co tam mám (IV 130).

K tomu [k spisům – pozn. A.M.] přidejte všechny věci, co jsem Vám dříve psala (IV 130).

Odlišnost od situace, kdy se v dopise Karlovi na textovou podobu matka („já“ jako agens) upínají reálné tvůrčí aktivity, není snad třeba podrobněji komentovat, srov.:

Co jsi pryč, napsala jsem deset svazeč- ků slovenských pověstí, – do Koledy napsala jsem povídku *V zámku a v podzámčí*, kterou jsi snad četl ještě doma? – Do Poutníku »Chudí lidé«, obrázek malý. Do Posla z Prahy, co zde vychází, povídku *Dobrý člověk*, která se velmi líbila, do almanachu Máje *Chyže pod horami*, obrázek ze Slovenska. Potom větší menší články do Musejníka, do Školy a života. Román pro Bibliotéku jsem ještě nenapsala, protože jsem nyní tak velmi roztržitá v domácnosti, ale musím nyní se k tomu zase přičinit. Také jsem přeložila »Tartüffa« od Gutzkova [...] – V práci mám překlad srbských pověstí, povídku, článek pro živu o slovenských dřevorubačích – a j. a j.v. (III 305).

Jen okrajově už zde, v dopise Karlovi, proniká do obsáhlé inventury tvůrčích výkonů názvuk „ještě ne“ – v souvislosti s chystaným, nikdy však nenapsaným „románem pro Bibliotéku“, prózou *žena z lidu* (není náhodou, že ono „nenapsání“ je implicitně kladeno do souvislosti s „domácností“, zvl. se vztahem matka – otec; ten se ostatně promítá i do uspokojování potřeb dítěte, srov. *Musela jsem Ti to všecko sama obstarat, ani krejcar mi na nic nedal* III 304).

V dopisu Seidlovi a v lístku Doře se oproti tomu výkony spojené s psanými texty, popř. přímo literaturou omezují na shromažďování – hotových dřívějších děl vlastních – a na korektury spisů cizích (*Obra-*

vala smlouva); o povaze pozdních dopisů B. Němcové srov. Janáčková, Macurová 1996 a 2001, Římalová 2001.

zů života arch druhý také jsem už koregovala IV 134) povětšinou navíc ještě zatím neuskutečněné (*Prosil mě také Augusta, abych převzala nejen korekturu mých spisů, ale vůbec co se v tiskárně tiskne a tisknout bude. [...] Budu tu mít dost co dělat* IV 134). Realita – možná trýznivá – je ale v tematizaci sebeobrazu a sebepojetí pomínuta – shromažďování spisů a korektury prací cizích se mají za tvorbu:

A copak paní Šlenkertová říkala a paní Mužáková – vždyť ony vždycky pochybovaly, že budu ještě někdy co psát, ty husy (IV 129).

V takto výrazné textové podobě žena slova, spisovatelka – spíše ovšem budované na rovině přání a snů – se dřívější textová podoba matka rozplývá (jen v názvuku se k ní vztahuje potřeba Jaroušovy fotografie), a aktuální textová podoba matka se podřizuje dominantní potřebě, která je formulována i explicitně:

[...] budu pamatovat jenom na sebe, abych si na stará kolena něco zahospodařila a pokojíček si hezky zřídila, a dokud by mě Bůh sílil, abych mohla pohodlně žít a v pokoji pracovat (IV 129).

Právě toto sebepojetí, tato sebe prezentace se předkládá – vedle Dory – adresátu Josefu Seidlovi, právě tato textová podoba se buduje i ve vztahu k němu. Na místě je nepochybně otázka. Jaký adresát to je? A do jaké míry je (může být) právě on „spoluvůrcem“ dopisu (tak jak o tom uvažuje Skwareczyńska 1937)? Snad zde, pokud jde o „obstarávání“ a „zařizování“, může vstupovat do hry jeho sociální role – Seidl byl posluhou. Ale pokud jde o textovou podobu matka v jejím rozměru interakčním (matka – dítě) a o textovou podobu v rozměru percepčním, na rovině sebepojetí a sebe prezentace, potvrzení vlastní pozice v soudobé kultuře?¹⁵ Ve světě Boženy Němcové byl Seidl (odmyslíme-li jeho atribut posluhy a příp. užitečnost při „obstarávání“)

¹⁵ Akt uctění, oslavy, jež takovému potvrzení pozice ve světě slouží, je reflektován nejen v dopise Seidlovi, srov. – *Copak říkal pán tej slávě, co mně ty študenti udělali?* IV 129 – kdy se nepřímou poukazuje na to, jak studenti uctili B. Němcové na své merendě v Novém Bydžově, srov. IV 186). Výrazný je i v dopisech pozdějších, zvl. např. v třetí verzi posledního, nikdy neodeslaného, dopisu B. Němcové (k tomu Janáčková, Macurová 1996 a 2001).

„nikdo”. Pro určitý typ dopisu ovšem může být „nikdo” adresátem velmi vhodným – „nulové” obsazení pozice adresáta totiž může plnit potřebné, žádoucí strukturní funkce. Zde konkrétně přinejmenším ve dvojím ohledu. Interakčně, ve vztahu k Doře, „nulový” adresát prostředkuje: v komunikaci (z níž je Dora vyloučena jako „ona”) umožňuje vyslovit to, co by snad bylo v přímé interakci nevyslovitelné – a budovat tak „novou” textovou podobu matka, orientovanou na vlastní prospěch, v podstatě bez omezení. Ve vztahu k pisatelce samé je adresát podstatný jinak: dopis je totiž jediným žánrem, jemuž se Němcová věnovala i v období, kdy jiné práce už nepsala (nedokázala psát?), a jediný žánr, v němž byla ještě po roce 1857 „úspěšná”.¹⁶ A pro tento žánr je existence (nějakého, jakéholiv) adresáta nezbytná. „Nulový” adresát ovšem i tady funguje jako svého druhu zprostředkovatel – zprostředkovatel sebepotvrzení (jako velké spisovatelky), a na základě toho snad i zprostředkovatel utvrzování důvěry v sebe sama.

Volba právě takového adresáta do jisté míry vyvazuje dopis z komunikační situace (a to i navzdory tomu, že byl odeslán).¹⁷ Je adresátem dopisu skutečně Seidl? Není adresát opravdu jen textovým konstruktem „vyvolávajícím” psaní? A neadresuje tak Němcová onen obraz „pro jiné” a „pro sebe” (jak chce být viděna, jak se chce vidět) spíše sama sobě?

Takto (jen pro sebe, sobě) je nepochybně zaměřen zachovaný koncept dopisu Seidlovi (srov. IV 185–186). I v něm je textová podoba matka orientována k vlastním potřebám, i v něm se mladší děti (Jaros-

¹⁶ Reflexi této skutečnosti srov. i v korespondenci, především v dopisech V.Č. Bendlovi, sestře Adéle a L. Hansmannovi. Podrobněji Janáčková 2001.

¹⁷ Na rozdíl od posledního dopisu B. Němcové, třikrát rozepsaného, nikdy však nedokončeného a neodeslaného dopisu Vojtěchu Náprstkovi (srov. o něm Janáčková, Macurová 1996 a 2001). O vyvážanosti z komunikační situace jako objektivním slohotvorném faktoru srov. Jelínek 1995: „Mezi promluvy situačně a funkčně nezakotvené patří především samomluva, pokud ovšem nereaguje na aktuální komunikační podněty. Dále sem můžeme zařadit psané promluvy, které neslouží žádné komunikační funkci, nýbrž jen uspokojují touhu autora zaznamenat pro sebe nějaké myšlenky nebo citové vztahy” (s. 718).

lav, Dora) stavějí na pozici „oni”, a i zde je postoj k nim vyhraněně „nepřející”¹⁸:

Copak Karel, ten je chudák nejhůř v tom – ale dostanu-li tu podporu z Vídně k cestování na Sloven [sko], dám mu 5 f., ale Doře a Jaroušovi ani. Ty mě stáli peněz, ty dva, a dokonce Jarouš utratil tu s cestou tam f. 7,45, – co jsem já mu poslala, táta mu dal 4 f. pro Doru – to také utratil, a nebyl by se o nich zmínil, kdyby to byl táta (IV 185).

I v konceptu se – zde formou nekomentovaného výčtu položek nezapojených do souvislého textu – inventarizují vlastní potřeby:

péra
šaty –
koverty – 4
líst K
knihu panu Voj.
Poutník
ploché péra 4 –
punčochy
Štulc
a potom jsou
adresu Lam.
psát... (IV 185–186)

Má snad být tento náčrt (s ne vždy „průhlednými” položkami) zárodkem „seznamu”, jehož zhotovení je v závěru odeslaného dopisu doporučeno Seidlovi? Srov.: *Vypíšte si ty knihy a všechny ty věci na zvláštní lístek – číslo za číslem* (IV 131). A signalizuje doporučení vytvořit seznam nedostatek síly ho k dopisu přiložit? Anebo je výrazem zřetele k vlastnímu prospěchu a minimalizaci vlastní „námahy”? Takové otázky jsou stěží zodpověditelné jednoznačně.

Nesporné je jedno: v ne příliš rozsáhlém časovém úseku se projekce Boženy Němcové do textu jejích dopisů vyvíjí, existující textové podoby („matka”, „žena slova, spisovatelka”) se vnitřně proměňují.¹⁹

¹⁸ O prosociálním a antisociálním (nepřejícím) postoji (k adresátovi) v interakční analýze srov. u Balese (1951).

¹⁹ V souvislosti s tím je na místě připomenout (podrobně k tomu Janáčková 1996), jak zavádějící může být přístup k dopisu jako k dokumentu, ke „svědectví” (konkrétně třeba o vztahu B. Němcové k dětem), k „pravdě”.

K úplnějšímu popisu, analýze a pochopení těchto proměn nepochybně přispěje připravované úplné vydání korespondence B. Němcové. S přihlédnutím k syntagmatickému začlenění jejích dopisů, ke korespondenčnímu dialogu se možná vynoří další možné aspekty výkladu, i takové, jež jsou na základě jediného listáře jen stěží odhalitelné.²⁰

Už z jediného listáře je ale patrný význam, jež se dopisům přiřítá – a patrná je i jejich funkce: zpřítomnit nepřítomné.²¹ Nemohly zvl. pozdnější dopisy Boženy Němcové sloužit i k zpřítomnění vlastního já v těch situacích a okamžicích, kdy se pisatelka sama sobě ztrácí? A nebyla (nemohla být) taková korespondence, psaná vlastně sobě a pro sebe, onou – řečeno s Voltairem – útěchou života?

Literatura

- Bales R.F., 1951, *Interaction Process Analysis*, Cambridge.
- Daneš F., Hlavsa Z., 1978, *Hierarchizace sémantické struktury věty*, [in:] *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů Záhřeb 1978*, Praha, s. 67–77.
- Dimbleby R., Burton G., 1998, *More Than Words. An Introduction to Communication*, London–New York.
- Hanuš I. J., 1864, *Nástin sloho-vědy čili stylistiky*, Praha.
- Hausenblas K., 1973, *K základním pojmům v oblasti řečové (verbální) komunikace*, „Slavica Pragensia“, s. 21–27.
- Janáčková J., 1996, *Moje Lamentace a »bezbranná« Němcová*, „Tvar“ 12, s. 13.
- Janáčková J., 2001, *Dopis v uměleckém osudu Boženy Němcové a v jejím odkazu*, [in:] J. Janáčková, A. Macurová a kol., *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*, Praha 2001, s. 13–24.

²⁰ Zajímavým materiálem k doplnění pohledu na proměnu textové podoby matka budou jistě Jaroslavovy dopisy z Mnichova (srov. Lelek 1920).

²¹ To se reflektuje i v soudobé stylistice: „Obyčejně mluvíme k přítomným, píšeme však vzdáleným [...]. Účelem důvěrných listův bývá, osobu nám milou i ve vzdálenosti nám tak blízkou zachovati, jak to byla, když pospolu s námi ještě žila. Tito listové mají tudíž nahrazovati i spolužití i spoluhlčení důvěrné, vázání nejsouce jinak nikterak jinými, leč osobními ohledy. Jsouť i tehdaž dobré, když toho byli dovedli, neodciziti nám osobu vzdálenou, ačkoliv na ni trvale působí dojmy jiné, než na nás“ (Hanuš 1864, s. 166–167).

- Janáčková J., Macurová A., 1996, *Poslední slovesný výkon Boženy Němcové*, „Česká literatura“ 44, s. 3–16.
- Janáčková J., Macurová A., 2001, *Poslední slovesný výkon*, [in:] J. Janáčková, A. Macurová a kol., *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*, Praha, s. 153–163.
- Janáčková J., Macurová A. a kol., 2001, *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*, Praha.
- Jelínek M., 1984, *Text a množiny konkurenčních výrazových prostředků*, [in:] *Stylistické otázky textu*, Prešov, s. 26–53.
- Jelínek M., 1995, *Stylistika*, [in:] P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusínová (red.), *Příruční mluvnice češtiny*, Praha, s. 701–782.
- Kolář J., 1993, *Česká suita*, Praha.
- Lelek J., 1920, *Božena Němcová. K stým narozeninám*, Praha.
- Macurová A., 1983, *Ztvárnění komunikačních faktorů v jazykových projevech. Utváření významové perspektivy*, Praha.
- Macurová A., 1996, *Kávu nepí, nekuř mnoho ... a o peníze mu nepíš. život a komunikace podle Boženy Němcové*, [in:] *Jazyk a jeho užívání*, Praha, s. 230–239.
- Macurová A., 2001, *Já a ty v dopisech Karlovi*, [in:] J. Janáčková, A. Macurová a kol., *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*, Praha, s. 53–61.
- Macurová A., 2003, *Poznámky k žánru soukromého dopisu*, „Sborník prací Filozoficko-přírodovědné fakulty Slezské univerzity v Opavě. Řada jazykovědná“, s. 57–65.
- Němcová B., 1960, *Listy III*, [in:] B. Němcová, *Spisy*, sv. 14., Praha.
- Němcová B., 1961, *Listy IV*, [in:] B. Němcová, *Spisy*, sv. 15., Praha.
- Němcová B., 1995, *Lamentace (Dopisy mužům)*, ed. J. Janáčková, Praha.
- Římalová L., 2001, *Dvě podoby Boženy Němcové v jejích dopisech ženám*, [in:] J. Janáčková, A. Macurová a kol., *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*, Praha, s. 41–52.
- Římalová L., 2001a, *Komunikační strategie (Dopisy B. Němcové)*, Praha [netištěná doktorská disertační práce na FF UK].
- Skwarczyńska S., 1937, *Teoria listu*, Lwów.
- Skwarczyńska S., 1975, *Wokół teorii listu (Paradoksy)*, [in:] *Pomiędzy historią a teorią literatury*, Warszawa, s. 178–186.

Příbalový leták

Průměrná doba pracovní neschopnosti za rok 2001 je pro mnohé z nás překvapením: skoro celý měsíc, přesněji 26,8 dne, tj. téměř dvakrát tolik než před deseti lety. Spotřeba léků v průběhu posledního desetiletí neuvěřitelně stoupla. Nemocní i zdraví vydávají stále vyšší a vyšší částky za volně prodejně i lékařem předepsané léky. Za rok dokáží obyvatelé Česka utratit jen za vitaminové a minerálové přípravky na tři miliardy korun.

Není naším cílem zabývat se úvahami, proč je tomu právě tak, jaké jsou příčiny a následky tohoto stavu. O tom by mohli a určitě i měli přemýšlet – a možná že také přemýšlejí – především výrobci léčivých přípravků, dále někteří ekonomové, psychologové, sociologové a lékaři a snad také někteří politici.

Svou pozornost jsme zaměřili na specifický typ textu, který je součástí každého balení hromadně vyráběného léčivého přípravku, který je k dispozici ve volném prodeji nebo na předpis. Je s podivem, že název tohoto textu, i když vůbec nejde o jev nový, zaznamenal až slovník neologismů *Nová slova v češtině* (1998, s. 235) v hesle **příbalový**: 1. 'přiložený k balení (např. léku)': *příbalový leták*, 2. 'obsažený v příbalovém letáku': *příbalová informace*.

Jak naše zkušenost a malá sonda mezi laiky ukazují, rozdíly mezi oběma jevy, a tedy i mezi uvedenými pojmenováními, bývají v běžné praxi obvykle ignorovány, obou pojmenování se užívá promiskue, avšak zdá se, že pojmenování *příbalový leták* je běžným uživatelům léčivých přípravků přece jen pojmenováním bližším.

Pojmenování *příbalová informace* je naopak pojmenování odborné, s nímž se pracuje v odborných textech příslušných oborů – farma-

cie, medicíny – a administrativních resortů, např. při registračním řízení léku ve Státním ústavu pro kontrolu léčiv v Praze (viz „Věstník SÚKL v Praze”) apod.

V našem příspěvku chceme jednak postihnout charakteristické jazykové a stylové rysy příbalové informace (příbalového letáku), jednak vymezit tento jazykový projev jako svébytný druh textu¹. V souladu s výše citovaným slovníkem pracujeme s adjektivem *příbalový* takto: text jako výsledek jazykového a stylového zpracování dílčích tematických složek (informací) označujeme jako *příbalovou informaci*, jež jsouc vytištěna a přiložena k léku, stává se *příbalovým letákem*.

Pro náš jazykověstylový výzkum jsme vybrali příbalové informace doprovázející léčivé přípravky určené pro samostatné použití, mezi nimi zřetelně převažovaly léky, které jsou také volně prodejně². Pro jejich příbalový leták platí základní požadavek, aby text příbalové informace obsahoval všechny informace, které jsou potřebné pro správné a bezpečné použití přípravku nemocným, a to podané v takovém rozsahu a takovou formou, aby jim nemocný porozuměl a byl schopen je samostatně a bez újmy na svém zdraví využít.

1. Vznik příbalové informace

Příbalová informace je nezbytnou součástí rozsáhlé registrační dokumentace, kterou předkládá výrobce buď přímo, nebo prostřednictvím svého zastoupení (většinou u zahraničních léčivých přípravků) příslušné instituci, chce-li získat registraci, tj. nezbytnou podmínku pro legální vstup na trh příslušného státu. U nás tato registrace probíhá jako samostatný administrativní proces ve Státním ústavu pro kontrolu léčiv. Součástí tohoto procesu je pochopitelně i schvalování příbalových informací.

¹ Zčásti se opíráme o materiál, který byl zpracován pod naším vedením v diplomové práci D. Kárové *Jazyk a styl příbalových letáků*, PF UJEP, Ústí nad Labem 2001.

² Naš soubor obsahoval na padesát příbalových letáků na léčivé přípravky domácího i zahraničního původu.

U vědomí vysokých nároků, které jsou kladeny na text příbalové informace v souvislosti s jejím funkčním zaměřením, byly Komisí pro nová léčiva MZ ČR vypracovány *Požadavky na texty příbalových informací hromadně vyráběných léčivých přípravků registrovaných nebo přihlášených k registračnímu řízení*, které se diferencovaně týkají jednak přípravků pro samostatné použití nemocným (vydáváných pouze na lékařský předpis a/nebo volně prodejných), jednak přípravků určených k podávání pouze zdravotnickým personálem (REG – 11, „Věstník SÚKL v Praze” 1995, platné od 1.7.1995).

Tyto *Požadavky* vycházejí z evropských standardů (92/27/EEC³) a odrážejí současné názory jak na obsah, rozsah, strukturu, jazykovou a stylovou výstavbu, tak také na grafickou úpravu příbalové informace, resp. příbalového letáku (viz dále).

Pro autora příbalové informace představují tyto *Požadavky* početný souhrn tu více, tam méně striktních instrukcí, které se týkají všech výše zmíněných aspektů. Aby autoři *Požadavků* tuto závaznost v některých aspektech trochu uvolnili, upozorňují hned v úvodu potenciální autory příbalových informací na to, že „uvedený text [tj. ony instrukce – pozn. L.Z.] je nutno při vypracování příbalových informací uplatňovat v přiměřeném rozsahu. Podstatné je zachování smyslu a obsahu jednotlivých doporučených formulací. Vlastní formulace mohou být eventuálně modifikovány, pokud se podaří nalézt formulace vhodnější, resp. výstižnější”. Autorská volnost se týká – jak uvidíme dále – jen stylizace některých částí příbalové informace.

2. Komunikační faktory

Za hlavní komunikační faktory, které ovlivňují výsledný komunikační efekt příbalového letáku, tj. – správné a bezpečné použití léčivého přípravku – považujeme:

1. cíl (záměr, funkce) textu, který je nasměrován k již zmíněnému efektu,

³ Evropského hospodářského společenství.

2. dospělého adresáta, který bez speciálních znalostí a dovedností dokáže textu porozumět a podle jeho instrukcí jednat,
3. speciálně odborně vzdělaného autora, který je v intencích dané komunikační strategie speciálně instruován k dosažení příslušného komunikačního záměru, a to především ve smyslu, jak má být výsledný text strukturován, co má a co nesmí obsahovat, jakým formulacím má dát přednost a čeho se vyvarovat,
4. obsah textu (denotát komunikace), který představuje specifické odborné informace, které jsou předepsaným způsobem strukturovány a požadovaným způsobem stylizovány,
5. schvalovací akt, který stvrzuje, že text vyhovuje veškerým obsahovým a jazykovým požadavkům na příbalovou informaci.

3. Obsah a struktura příbalové informace

Obsahem příbalové informace jsou vybrané informace, které se týkají konkrétního léčivého přípravku, jeho specifických vlastností, podávání, působení, uchovávání, balení, dále údaj o jeho výrobcu, resp. držiteli registračního výměru, a datum poslední revize.

Tyto informace jsou v textu příbalové informace strukturovány závazným způsobem: jednotlivé části, které sestávají zpravidla z jednoho až dvou odstavců, jsou nadešly a odděleny tučným titulkem.

Úvodní věta na příbalovém letáku je rovněž předepsána a apeluje na uživatele léčivého přípravku: *Informace pro použití, čtěte pozorně!* Poté následují jednotlivé tematické složky v pevně stanoveném pořadí: 1. název přípravku, 2. výrobce, 3. složení: a) účinná(é) látka(y), b) pomocné látky, 4. indikační skupina, 5. charakteristika, 6. indikace, 7. kontraindikace, 8. nežádoucí účinky, 9. interakce, 10. dávkování, 11. způsob použití, 12. upozornění, 13. uchovávání, 14. varování, 15. balení, 16. datum poslední revize.

Obsah těchto částí (co konkrétně musí být obsaženo v té které části) je dále podrobně specifikován v *Požadavcích* (viz výše). Tyto další dílčí tematické složky jsou závazně dané a nelze je v textu pominout. Jen dvě z uvedených částí mohou být event. spojeny do části jedné, a to dávkování a způsob užití. Text příbalové informace nesmí

obsahovat pasáže, které mají zjevný nebo skrytý propagační charakter. Povoleno je jen uvedení loga výrobce.

4. Jazyk příbalové informace

Jazykové stránce příbalové informace je věnována značná pozornost. Je to pochopitelné, uvědomíme-li si působení primárních komunikačních faktorů (autor – adresát) ve vztahu ke komunikačnímu efektu, jak jsme se o nich zmínili výše.

Jako zásadní se ukazuje napětí mezi odborným (vědeckým) textem (jeho jazykovými a stylovými kvalitami), který je např. součástí výzkumné zprávy, a textem příbalové informace, na nějž jsou kladeny zcela jiné požadavky, přičemž oba texty obsahově spolu zčásti souvisejí: přesněji řečeno příbalová informace vzniká na pozadí textu vědecky odborného.

Zřetel k adresátovi (zejména obecná srozumitelnost pro dospělého, česky mluvícího pacienta) a k cíli jazykového projevu (pacient má na základě textu konat tak, aby neutrpěl újmu na zdraví svém nebo aby neutrpěli na zdraví jeho děti) vedl příslušné správní orgány (viz výše) k vypracování jasně formulovaných požadavků na jazykové kvality příbalové informace. Tyto požadavky se týkají slovní zásoby, pravopisu a větné stavby příbalové informace. Kromě závazně užitých slov, slovních spojení a jejich tvarů a vět najdeme v těchto pokynech také upozornění na některé časté chyby, s nimiž se oponenti při posuzování příbalové informace setkali a jichž je třeba se vyvarovat.

Co se týče pravopisné stránky příbalové informace, jde o závazné užívání latinských pojmenování v názvu léčivého přípravku a při uvádění účinných látek a možné užívání jejich pravopisné počestěných podob v závorce za názvem latinským, event. dál v textu příbalové informace, např. při uvedení hlavní indikační skupiny léčivého přípravku.

Pokud jde o slovní zásobu, zaznamenali jsme, že pozornost je zaměřena zejména na výběr výstižných a srozumitelných pojmenování. Dokonce je konkrétně uvedeno, kterým slovům a také zkratkám je třeba se vyhnout: jsou to zejména latinské termíny (např. *preparát, konzultace, aplikace, resorpce, absorpce, nausea, koma, kolaps, edé-*

my, gravidita, laktace, insuficience, aplikace apod.) a zkratky, jichž se používá v medicíně (např. GIT, CNS, ORL⁴).

Mezi těmito „zakázanými“ slovy jsou i výrazy *je indikován, kontraindikován*, ačkoli slova *indikace, kontraindikace* a také *interakce* jsou uvedeny jako názvy dílčích částí příbalové informace. V případě slov *indikace* a *kontraindikace* to lze pochopit, protože český ekvivalent neexistuje a opis (vlastně výklad pojmu) by funkci titulku plnit nemohl. V případě slova *interakce* je však situace jiná: sousloví *vzájemné působení* podle našeho soudu zcela vyhovuje požadavku na obecnou srozumitelnost, jakož i tendenci vyhýbat se přejatým slovům latinského původu.

Je pochopitelné, že není možné, se v textu, jako je příbalová informace, vyhnout termínům. K jejich užití *Pokyny* doporučují, aby byly vysvětleny (buď přímo v textu, nebo v závorce)!

Překvapilo nás, že *Pokyny* výslovně varují před užitím germanismů. Své varování však konkrétními příklady blíže nespecifikují (srov. podobný případ výše – slova latinského původu).

Požadavky na větnou stavbu příbalové informace jsou velmi konkrétní. Mají v zásadě trojí podobu:

1. Přesných formulací vět, resp. souvětí, které mají být v té či oné části (odstavci) příbalové informace závazně uvedeny,
2. Doporučení, jak by bylo možno daný tematický celek stručně formulovat,
3. Které větné formulace, nebo jejich části jsou naprosto nepřijatelné.

4.1 Slovní zásoba příbalové informace

Výběr lexikálních jednotek je výrazně ovlivněn tematikou příbalové informace. Vysokou frekvenci mají substantivní pojmenování (jednoslovná i víceslovná), která označují různé části lidského těla, jeho orgány, jejich funkce a dysfunkce, onemocnění a jejich příznaky, psychické a fyzické stavy a jejich změny, vlastnosti, procesy a jejich

⁴ GIT – gastrointestinální trakt, CNS – centrální nervový systém, ORL – otorinolaryngologie.

výsledky, průvodní okolnosti dějů a stavů (zvl. časové, podmínkové, měrové, místní a prostředky).

Jednoznačně dominují pojmenování domácí. Latinská pojmenování jsou v průběhu textu (s ohledem na již zmíněné požadavky) řídká. Jde zejména o názvy chemických látek, např. *chlorid benzalkonia*, nedostatek *glukózo-6-fosfáthydrogenázy* nebo české deriváty z jejich pojmenování, např. *lidokainová složka*.

K běžně užívaným, nevysvětlovaným slovům latinského, resp. řeckého původu patří názvy některých onemocnění – *astma*, *tuberkulóza*, *kardiovaskulární* (choroby), *migréna*, *hemoroidy* a slova jako *reakce*, *efekt*, *kombinace*, *akutní*, *chronický*, *minimální*, *maximální*, *bakteriální*, *virový*, *revmatický*. Další slova uvedeného původu jsme zaznamenali jen ojediněle (*intenzivní*, *toxický*, *aplikovat*, *neutralizovat*, *konzultovat*, *patologicky*, *antibiotikum*, *alergie*), příp. výjimečně (*terapie*, *profylaxe*, *symptom*, *prevence*). *Zcela nevysvětleny zůstaly např. vasokonstriční účinek nebo ... působí stomachicky.*

Praxe ukazuje, že jsou-li nemoci nebo zdravotní potíže či jejich příznaky pojmenovány oběma možnými způsoby, tj. česky i latinsky, bývají obě možnosti jejich uvedení v textu poměrně hojně využívány:

1. Český ekvivalent je uveden v závorce – *akutní hepatitida (akutní onemocnění jaterní tkáně)*, zvyšuje se jejich *hypoglykemické působení (snižování hladiny cukru v krvi)*,
2. V závorce je uveden latinský ekvivalent – *zelený zákal (glaukom)*.

Ojediněle bývá mezinárodní lékařský termín v závorce vysvětlen: *peristaltika (vlnovitý pohyb stěn střeva, který slouží k posouvání jeho obsahu)*.

Rozpor mezi deklarovanými požadavky na obecnou srozumitelnost příbalové informace a skutečností jsme zaznamenali zejména v částech *Kontraindikace* a *Interakce*, tedy v částech, které jsou pro bezpečné užívání léčivého přípravku nesmírně důležité. Srov. např. případ žvýkacích tablet, které lze volně koupit např. na pálení žáhy: [...] *nelze užívat současně s tetracykliny, chinolovými deriváty, s léky obsahujícími železo, digoxinem, s léky obsahujícími chenodeoxycholovou kyselinu, cimetidinem, kumarinovými deriváty; nebo léčivý*

prostředek pro děti: Současné užívání Calpolu a kyseliny acetylsalicylové nebo dalších nesteroidních protizánětlivých přípravků může vést k poškození ledvin.

Za přímo odstrašující případ, který je v naprostém rozporu se zveřejněnými požadavky na srozumitelnost, považujeme příbalový leták k přípravku *Geriavit Pharmaton*. Proto z něj vyjímáme několik příkladů. Srov.:

Přípravek *Geriavit Parmathon* představuje účinnou kombinaci látek, které umožňují zavést základní terapii včetně profylaxe, jak v případech fyziologických a patologických symptomů u osob v pokročilém věku, tak v případech typických stressových symptomů ve středních a mladších věkových kategoriích. [...] Výtažek G115 nemá jen standardizovaný obsah aktivních ingredientů (ginsenosidů), ale je stabilizován a uzpůsoben pro velmi snadnou resorpci. [...] V některých případech cukrovky ve stáří je možné pozorovat dokonce zlepšení patologické intolerance karbohydrátů, což umožňuje pod lékařským dohledem případné snížení denní dávky antidiabetik.

Velmi úzký repertoár představuje pojmenování osob: ta jsou buď pouze v sg. – s nejvyšší frekvencí *lékař*, výjimečně *lékárník*, *zdravotník*, *novorozenec*, *kojenec* nebo převážně v pl. – s vysokou frekvencí – *děti*, *dospělí*, *těhotné a kojící ženy*, ojediněle v sg. – *žena*, *dítě*.

Dalším hojně užívaným slovním druhem jsou adjektiva. Adjektivum bývá velmi často součástí víceslovných odborných pojmenování z oblasti medicíny: *zažívací potíže*, *černá stolice*, *vysoký krevní tlak*, *žaludeční vřed* apod. Jinak převládají adjektiva relační.

Častá jsou rovněž adjektiva dějová, odvozená od činných nebo trpných participií. Užívá se jich zejména ke kondenzaci sdělení (*přecitlivělý*, *podávaný*, *projevující*, *opakující* apod.).

Vůbec se neužívají obecná adjektiva individuálně přivlastňovací. Ojediněle je zastoupeno adjektivum druhově přivlastňovací (*lékařská pomoc*), případně přivlastňovací adjektivum vlastní – to totiž bývá součástí odborných názvů některých onemocnění (*Reyerův syndrom*). Stupňované podoby adjektiv byly ve zkoumaném vzorku zaznamenány jen výjimečně (*nejvhodnější*).

Repertoár sloves je relativně chudý, protože je omezen na slovesa označující specifické procesy, stavy, event. změny, které souvisejí

s jasně vymezenou a závazně strukturovanou tematikou příbalové informace (viz také kap. 4.2). Jednoznačně nejfrekventovanějšími slovesy jsou slovesa *užívat a používat*.

Z hlediska sémantického lze rozdělit slovesa užívaná v příbalové informaci do těchto skupin:

1. Slovesa vyjadřující v širokém slova smyslu „působení“: *(z)působit, odstranit, zvyšovat, snižovat, účinkovat, vyvolávat, ovlivňovat, dráždit, omezit, vstřebat se, rušit, snižovat, zvyšovat, příp. jejich slovesně-jmenné alternativy – mít vliv, docházet k nadýmání, k účinku, vést k selhání, k ústupu* apod.;
2. Slovesa s významem „manipulace“: *užívat, dávat, nanášet, roztírat, vkapat, uchovávat, podávat, polykat, zapít, rozpustit*;
3. Slovesa s významem „komunikace“: *informovat, oznámit, předepsat, doporučit, poradit, upozornit*;
4. Slovesa vyjadřující „výskyt příznaků“: *projevit se, vyskytnout se, objevit se*;
5. Slovesa s významem průběhu děje a jeho fází v čase: *nastat, trvat, přetrvávat, přerušit, přestat, ukončit, opakovat, překročit (dobu)*;
6. Slovesa s významem mentálních stavů a činností: *trpět, snášet, reagovat, pozorovat, zaznamenat, popsat, znát*;
7. Slovesa prostě činnostní: *vyhledat, překročit, určit*;
8. Slovesa přisuzující vlastnosti: slovesa sponová *být, mít* ve spojení s adjektivy nebo substantivy, popř. predikativy (*vhodné*),
9. Slovesa modální: *moci, nesmět, zřídka muset* a jejich slovesně-jmenné alternativy *být možné, lze, nutno, třeba*.

K slovním druhům s velmi nízkou frekvencí užití v příbalové informaci patří zájmena a příslovce.

Inventář zájmen je značně omezen. Nejfrekventovanější je vztažné zájmeno *který*. Uvozuje vedlejší věty přívlastkové, ojediněle nepravé věty vedlejší vztažné. Dále se objevují zájmena *všechn, některý*, a zájmena plnící konektivní funkci *tento, on a ten*, výjimečně *svůj, váš* (vždy ve spojení se substantivem *lékař*) a *jeho*. Jejich celkový výskyt je velmi nízký.

Okolnostní určení (viz dále) byla ve zkoumaných textech jen ojediněle vyjadřována příslovci. Přesto k nejčastěji užívaným patřila příslovce *denně, večer, velmi, dobře, rychle, současně, navzájem, jinak, krátkodobě, někdy, dále, nejdříve, vždy, ihned, neprodleně* a pochopitelně také číselná příslovce, vyjadřující, kolikrát denně má být léčivý přípravek podáván. Ojediněle bylo užito příslovci *laboratorně, těsně (před užitím), bezprostředně (po užití), předem, nalačno*.

K vyjádření četných časových, místních, měrových, podmínkových a způsobových okolností dějů, stavů a vlastností však nelze příslovci užít. Z potenciálních výrazových alternativ jednoznačně převažují předložkové pády substantiv, méně časté jsou vedlejší věty příslovečné (viz následující kap). Tato skutečnost mimo jiné přispívá k celkovému výrazně jmennému charakteru textu příbalové informace.

4.2. Syntax příbalové informace

Skladební stránku příbalové informace můžeme charakterizovat těmito typickými znaky:

1. Věty jednoduché jsou často:
 - a) bohatě rozvité, ale nebývají nadměrně dlouhé,
 - b) jsou rozvité a velmi dlouhé, protože obsahují vícečetné výčty;
2. Vícestupňovitá rozvitost vět jednoduchých je obvykle dána tím, že některý z jejich větných členů je:
 - a) rozvit polovětnou konstrukcí přívlastkovou, např.: *děti trpící virovým onemocněním provázeným horečnatými stavy*,
 - b) realizován dějovým nebo slovesným substantivem, např.: *výskyt jiných neobvyklých reakcí, [...] zaručuje proniknutí účinné látky kůží bez vyvolání celkových nežádoucích účinků*,
 - c) několikanásobný (*povrchní zánět žil a okolních struktur [...], bolesti v krční a křížobederní oblasti..., suchý, dráždivý, obtížně ztišitelný kašel [...]*),
 - d) bohatě rozvit jiným způsobem, např.: *osoby s přecitlivělostí na jakoukoli složku přípravku*; uvedené možnosti se obvykle kumulují; to má velmi často za následek ztíženou orientaci v takové větné struktuře;

3. Souvětí podřadné obsahuje obvykle:

- a) vedlejší větu přivlastkovou vztažnou, uvozenou vztažným zájmenem *který* (*Pro léčbu těchto stavů, které se projevují místní bolestí, otokem a zarudnutím, může dospělý nemocný přípravek použít krátkodobě bez porady lékaře*), nebo nepravou větu vedlejší vztažnou (*V ojedinělých případech se objeví krvácení do žaludku, které se projeví černou stolicí*);
- b) vedlejší větu příslovečnou podmínkovou, uvozenou spojkami *pokud*, *-li*, *jestliže*, *v případě, že* (*Pokud žena kojí, musí o užívání a dávkování přípravku rozhodnout lékař. Lékaře vyhledejte, jestliže užíváte přípravek déle než 7 dnů. Užíváte-li Coldrex, oznaňte to lékaři při předpisu jiných léků. V případě, že užíváte léky k léčbě vysokého krevního tlaku, nebo tzv. inhibitory MAO, neužívejte tento lék bez předchozí rady svého lékaře*). Vedlejší věty předmětné a podmětné jsou méně četné, jakož i ostatní věty příslovečné (např. způsobové, příčinné, účelové a přípustkové), vedlejší větu doplňkovou jsme nezaznamenali. Souřadné spojení vedlejších vět je rovněž méně časté, např.: *Trpíte-li astmatem, sennou rýmou, nebo jste-li přecitlivělí vůči protizánětlivým lékům a lékům proti bolestem, poraďte se o užívání Thomapyrinu s lékařem*.

4. Souvětí souřadné obsahuje obvykle dvě věty v poměru slučovacím, např.: *Ránu co nejlépe očistěte a pak na ni naneste tenkou vrstvu Bepanthen Plus. Po vstřebání podléhá tribenosid v organismu intenzivní látkové přeměně a takto vzniklé látky jsou vyloučeny do moče nebo odporovacím, např.: Přípravek je obvykle dobře snášen, ale mohou se vyskytnout žaludeční a střevní obtíže. U lehčích akutních onemocnění je možné léčbu ukončit již po několika dnech, chronická onemocnění vyžadují nepřetržité podávání přípravku často podobu několika týdnů*), méně často v důsledkovém, např.: *Přípravek nepříznivě ovlivňuje činnost vyžadující zvýšenou pozornost, proto tyto činnosti během jeho užívání nevykonávejte! Tyto děti jsou příliš malé na rozpuštění pastilek v ústech, u takto malých dětí je doporučována léková forma sirupu*.

5. Celkový charakter větné stavby působí značně sevřeně, protože vícestupňovitě rozvitě větné členy a vícečetné výčty (i v apozicičním vztahu) převládají nad polovětnými infinitivními konstrukcemi, vedlejšími větami a vícevětými souvětími.

Převládají predikáty slovesné (v modifikaci s modálními slovesy *moci*, *nesmět*, *muset* a modálními predikativy *možno*, *lze*, *nutno*, *třeba*). Predikáty slovesně-jmenné se slovesy sponovými a slovesy neplnovýznamovými (souslovné výrazy typu *mít účinek*, *vést k ústupu*, *dochází ke snížení* apod.) jsou sice méně četné, ale zejména v odstavci věnovanému charakteristice léčivého přípravku plní svou kvalifikační a klasifikační funkci:

Nurofen Stopgrif je kombinovaný přípravek. Tento přípravek je vhodný pro zmírnění nepříjemných chřipkových příznaků, jakou jsou bolesti hlavy a celého těla a celková únava. Glutalax je místně působící projímadlo.

Najdeme je i v části *Nežádoucí účinky*:

Nežádoucí účinky nejsou známy. Nežádoucí účinky nejsou při krátkodobém užívání obvyklé.

Protože v některých částech textu (zvláště v *Indikaci*, *Kontraindikaci*) je záměrně potlačena role činitele (preferováno je vyjádření neosobní), bývá plnovýznamové sloveso v predikátu v rodě trpném:

Přípravek se užívá k léčení všech onemocnění dýchacích cest, která jsou provázena tvorbou hustého, vazkého hlenu. Bez porady s lékařem může být přípravek užíván dospělými nebo podáván dětem do dvou let při onemocnění dýchacích cest, jako jsou akutní zánět hrtanu, průdušnice, chřipka a dráždivý kašel při nachlazení.

Tutéž funkci – potlačení agentu – plní i větné struktury sekundárně bezpodmětě s modálním predikativem a infinitivem plnovýznamového slovesa v predikátu:

Roztok je možno inhalovat pomocí všech inhalačních přístrojů, které nepracují na principu rozprašování inhalovaného roztoku parou. Ve všech takových případech je třeba přerušit užívání přípravku a informovat lékaře.

Struktury se slovesně-jmenným predikátem typu *dojít/docházet* + substantivum verbální nebo dějové: *Velmi zřídka může dojít ke snížení*

počtu krevních destiček. Při chronickém užívání, zvláště ve vysokých dávkách, může docházet ke ztrátě draslíku a dalších minerálů.

Modálního slovesa *moci* ve složeném predikátu je velmi často užito k vyjádření jistotní modality, např.: *Může být oslabena účinnost jiných léčiv. U citlivých lidí může v ojedinělých případech dojít k přechodnému podráždění pokožky, nebo dovolení, např.: Další dávka se může opakovat nejdříve po 4 hodinách.*

Modálního slovesa *mít* bývá nezřídka užito ve větách s funkcí doporučení, rady: *Váš lékař má být informován o lécích, které užíváte. Otrivin by neměl být užíván déle než dva týdny.*

Modální sloves *nesmět* má své místo v částech *Kontraindikace* a *Varování*. V obou částech vyjadřuje zákaz. *Přípravek nesmějí užívat pacienti se známou přecitlivostí na kteroukoli jeho složku.* V části *Varování* jsou podle *Pokynů* dvě věty předepsaného obsahu: *Přípravek nesmí být používán po uplynutí doby použitelnosti vyznačené na obalu. Musí být uchováván mimo dosah dětí., resp. méně striktní, výzvnové Přípravek uchovávejte mimo dosah dětí.*

Nezbytnou součástí textu příbalové informace je vyjadřování množství a míry. Děje se tak uvedením číslic s udáním měrných jednotek v částech *Složení, Balení, Dávkování*, nebo prostřednictvím výrazů, které vyjadřují míru, četnost jen s jistou dávkou pravděpodobnosti, že se tak stane (část *Nežádoucí účinky*): *k častějšímu výskytu, (velmi) zřídka se mohou objevit, mohou se častěji vyskytnout, je obvykle dobře snášen, v ojedinělých případech, vzácně se objeví, může se výjimečně objevit.*

Rovněž vyjadřování příslovečných významů času a podmínky patří k typickým rysům větné struktury příbalové informace. Autoři dávají přednost (rozvitému) podstatnému jménu v předložkovém pádě před vyjádřením větným: *po předchozím souhlasu lékaře, před užitím tohoto přípravku, během těhotenství, po 5 dnech, při dodržení dávkování, pouze na doporučení lékaře, bez předchozí rady, ve spojení s řádným léčebným postupem apod.*

Z hlediska nadvětné skladby jde o text, který obsahuje poměrně jednoduchou škálu navazovacích prostředků. Jako konektory působí

především: elize pojmenování (nevyjádřený podmět), opakování téhož pojmenování (bez demonstrativa *tento – přípravek*, s demonstrativem *tento – tento přípravek*), užití substantiva obecného významu s demonstrativem *takový (v takových případech)*, osobní zájmeno *on* (často je místo něho substantivum opakováno), ojediněle demonstrativum *tak, takto*, posesivum *jeho*. Elize podmětu je typická zejména jako výrazový prostředek aktuálněčlenské výstavby (průběžné téma) v části *Charakteristika*.

Jinak lze konstatovat, že v mnohých zkoumaných textech jsme zaznamenali, že v rámci jedné části dochází v její větné posloupnosti k nadbytečnému vyjadřování tématu v tematicko-rematických řetězcích a někdy také k nerespektování vazby na lineární členění textu (viz kap. 5). Protože tímto tématem byl název léčivého přípravku, lze z toho usuzovat na mnohé: (a) na snahu výrobce, aby si uživatel název léku jeho častým opakováním zapamatoval, tedy na skrytou reklamu? (b) na snahu výrobce, aby si pacient název léku zapamatoval, protože názvy léků jsou pro běžného uživatele pojmenování nemotivovaná, navíc složené cizí názvy, a proto je třeba je v textu příbalové informace vícekrát zopakovat. Srov.:

Thomapyrin je vhodný u mírných a středně silných bolestí, jako jsou bolesti hlavy, zubů, menstruační bolesti, a dále při horečce, nachlazení a zánětech. Měl by být užíván pouze pacienty staršími 12 let. U horečnatých onemocnění dětí a mladistvých může být *Thomapyrin* podáván pouze na radu lékaře.

Jako příklad velmi dobře propracované aktuálněčlenské výstavby v části *Charakteristika*, kterou pacient bezpochyby ocení, uvádíme:

Účinná látka dexpantenol se v buňkách přeměňuje na kyselinu panthothénovou ze skupiny B vitamínů. Ta je nepostradatelná pro tvorbu a regeneraci kůže a zvyšuje pružnost a pevnost jizev. Chlohexidin je dezinfekční prostředek, který znemožňuje pomnožování mikrobů na povrchu ran. Tím brání vzniku a šíření infekce v ráně. *Bepanthen Plus* zabírá i vysušování ran a díky chladivému účinku zmírňuje i jejich bolestivost. *Bepanthen Plus* lze lehce nanášet, i omývat, nemá ani nelepí.

Převažují posloupnosti s průběžným tématem, tematizací předchozího rématu, i vzdálenějšího, a s tematizací odvozeného tématu nebo rématu. Tematizace většího úseku textu je ojedinělá.

5. Styl příbalové informace

Text příbalové informace nebyl – pokud je nám známo – podroben odborné jazykověstylové analýze. Jeho slohové kvality jsou ovlivněny nejvíce těmito slohotvornými činiteli: funkcí, adresátem, tématem, psanou formou a souborem požadavků na jazykové a slohové kvality textu, podstatně méně autorem, event. také překladatelem.

Funkcí příbalové informace je informovat a instruovat adresáta dostatečným a obecně srozumitelným způsobem tak, aby svým konáním, tj. nikoli jen správným užíváním léčivého přípravku, dosáhl žádoucího stavu a nepřivodil si újmu na zdraví.

Adresátem je míněn dospělý člověk ovládající český jazyk, který má ukončené alespoň základní vzdělání. Předpokládá se, že dětem (tj. populaci do 15 let) podávají léky dospělí⁵.

Tématem příbalové informace jsou zejména vybrané informace o léčivém přípravku, jeho aplikaci a skladování. Jde zvláště o některé jeho chemické vlastnosti, významné účinky na lidský organismus, způsoby aplikace a průvodní jevy užívání. Součástí jsou také důležité pokyny, rady a doporučení. Očekává se, že se jimi bude pacient ve svém vlastním zájmu řídit.

Psaná forma se ukazuje vzhledem k funkci a tématu příbalové informace jako nejvhodnější. Stěží by bylo možné očekávat, že informace tohoto rozsahu by mohl při prodeji každého léku (resp. při jeho předepisování) sdělit pacientovi lékárník nebo lékař. Ti – jak ukazuje naše zkušenost – informují nemocného jen výběrově (lékař) nebo často vůbec ne (lékárník).

Psaná forma a zejména omezený rozsah textu (podle *Pokynů* nemá být text příliš dlouhý, aby neodrazoval od čtení) vyžaduje na autorovi, aby se uchýlil k prostředkům kompaktní větné stavby (viz kap. 4.2). Ta ovšem na druhou stranu klade na adresáta vyšší nároky, protože vyžaduje pozorné čtení.

⁵ Podle našich informací neexistuje nařízení, které by omezovalo prodej léků dětem. V zásadě záleží na konkrétním pracovníkovi lékárny, zda volně prodejný léčivý přípravek dítěti prodá či nikoli.

Stanovený vzhled stránky (její rozměry a umístění textu), nikoli ojedinělá praxe, že příbalová informace kromě českého textu obsahuje i stejný text jinojazyčný, má často za následek, že tiskárna musí zvolit drobnější typ písma a informace jsou tak pro mnohé pacienty hůře čitelné.

Soubor požadavků na jazykovou a stylovou stránku příbalové informace slouží autorovi jako pomůcka při tvorbě textu. Tím má autor práci velmi usnadněnou. Řadu formulací může (nebo dokonce musí) přímo převzít, nemusí tedy příliš přemýšlet nad obsahem jednotlivých částí příbalové informace, je předem upozorněn na možné obsahové, jazykové chyby a nedostatky, jsou mu předkládána přijatelná, popř. vyžadovaná řešení. Tyto požadavky se týkají hlavně slovní zásoby a zčásti větné stavby. Pokud jde o styl textu, doporučuje se, aby byl text stylizován jako koherentní (souvislé věty, nikoli prosté výčty), příp. je možné zvolit způsob „jakoby rozmluvy s pacientem“.

Naše zkušenost ukazuje, že převládá styl „monologický“, neosobní. Obrat k adresátovi – predikát je v 2. os. pl. – je užíván skutečně jen v případě zcela konkrétních instrukcí, rad a doporučení: *poradte se s lékařem, přerušete užívání, užíváte-li, oznamte, uchovávejte* v částech *Dávování, Upozornění, Uchovávání a Varování*.

Autor textu příbalové informace je pro adresáta neznámý. Předpokládáme, že jde o osobu odborně erudovanou, která je pověřena zpracováním této části dokumentace. Nelze vyloučit, že má jistou zkušenost v tvorbě takovýchto textů. V některých případech se na vzniku českého textu příbalové informace může podílet také překladatel, jehož překlad je kompetentní osobou korigován do konečné podoby, jež je předložena při registraci ke schválení.

S ohledem na působení uvedených slohotvorných činitelů je zřejmé, že výsledkem musí být text, který z hlediska stylového nese v sobě napětí, které je spojeno s prolínáním prvků, které jsou typické pro jazykové projevy několika stylových oblastí: odborné, zvláště popularizující, prostě sdělovací a administrativní. Obsahuje prvky, kterými charakterizujeme slohový postup prostě informační, odborněpopisný, návodový, direktivní.

Prvky vědeckého informování a odborného popisu najdeme zejména v části *Složení a Charakteristika*. Prvky popularizujícího přístupu se projevují zejména v zacházení s termíny a v důrazu na užívání českých odborných pojmenování. Administrativně-právní charakter se promítá do kompozice příbalové informace a do požadavku na obsah, rozsah a někdy i stylizaci jejích jednotlivých částí, včetně vyžadovaných formulací. Celkový charakter je jednoznačně nociónální.

Příbalová informace nese některé rysy postupu návodového, i když ze sledu nutných instrukcí k dosažení vytčeného cíle – správné a bezpečné aplikace léčivého přípravku – jsou vybrány jen některé: při dávkování přípravku počet kusů, kapek, jiných měrných jednotek, a to přesně nebo přibližně (např. u mastí a gelů), časový interval pro přijímání přípravku, věk pacienta (dospělí, děti v různých věkových kategoriích), další údaje jsou uvedeny variantně podle potřeby (např. nalačno, těsně před jídlem, bezprostředně po jídle, vetřít, vmasírovat, inhalovat, čím zapít apod). Znalost ostatních dílčích kroků se obvykle u adresáta předpokládá: jak užívat čípky, jak otevřít lékovku a jak nakapat do oka apod. V některých případech, pokud autor uzná za vhodné, jsou potřebné kroky explicitně uvedeny, a to např. včetně jednoduchého nákresu.

Z hlediska textové výstavby jde o text stručný, ale obsažný, který je členěn podle předem stanovených a závazných pravidel, jež činí z jednotlivých částí samostatné celky. Jednotlivé části jsou přísně odděleny, návaznosti a odkazy mezi nimi nejsou. V tematicko-rematických posloupnostech se dává přednost explicitnímu vyjádření tématu.

Autorský podíl je možno vidět až ve vnitřním členění jednotlivých částí na odstavce. Obecná pravidla pro členění textu na odstavce nejsou často dodržována, odstavec je mnohdy pojímán jen jako záležitost grafická, nikoli jako záležitost především obsahového členění textu (resp. její části).

Text se vyznačuje mimo jiné malou mírou synonymie, jednotvárným užíváním týchž odkazovacích prostředků. Není neobvyklé, že

věty po sobě jdoucí opakují táž slova (autor neužije anaforického zájmena), že se opakuje totéž sloveso.

Věcnost, přesnost, odbornost a zároveň i obecná srozumitelnost přes vysokou terminologičnost ve slovní zásobě, závazná členitost, stylizační sevřenost, neosobnost, ale i kontakt s adresátem (ve výzvě nebo v zákazu), to jsou podstatné znaky stylové normy příbalové informace.

6. Shrnutí

Jsmes přesvědčeni o tom, že příbalová informace představuje samostatný typ textu, který se vyznačuje specifickými jazykověstylovými rysy, které se týkají výběru a užití jazykových prostředků, volby slohového postupu a textové výstavby.

Příbalový leták obsahuje text, který musí být součástí každého balení volně anebo na předpis prodejného, hromadně vyráběného léčivého přípravku, tzv. příbalovou informaci. Pro obsahovou, jazykovou a textovou výstavbu příbalové informace byly správním orgánem (odbornou komisí MZ ČR) zpracovány speciální pokyny a požadavky, které jsou autorům příbalových informací k dispozici.

Komunikačním cílem příbalové informace je podat dospělému adresátu, u něhož se nepředpokládá speciální příprava k příjmu takového sdělení, informace o způsobu, zdravotních předpokladech a účincích užívání léčivého prostředku a dále o jeho vlastnostech a uchovávání, a to srozumitelným a přehledným způsobem a v dostatečné míře tak, aby se u příjemce dostavil zamýšlený efekt příbalové informace – bezpečná léčba podle uvedených instrukcí. Uvedené informace jsou k dispozici rovněž lékaři a lékárníkovi.

V případě, že si adresát není jist, zda té či oné části textu příbalové informace správně porozuměl (nejčastěji půjde zřejmě o části *Kontraindikace* a *Interakce*), se předpokládá, že bude své pochybnosti konzultovat s lékařem nebo lékárníkem.

Text příbalového letáku je do značné míry regulován závaznými pokyny. Ty se týkají užívání odborných pojmenování, včetně termínů latinských, dále měrných jednotek, kompozice textu, tematických slo-

žek jednotlivých částí textu a jejich stylizace, včetně pro některé části doporučených nebo výslovně vyžadovaných vět.

Ve slovní zásobě výrazně dominují substantiva a adjektiva, a to česká odborná pojmenování jedno- i víceslovná. Slovesa ve funkci predikátu jsou nezdárka ve tvarech rodu trpného, vedle základního indikativu se užívá také imperativu a kondicionálu. Bohatě jsou zastoupena zejména časová, měrová, podmínková, způsobová a místní okolnostní určení, většinou realizovaná substantivy.

Skladební stránku příbalové informace lze charakterizovat jako propracovanou, silně kondenzovanou, někdy až přespříliš. Převládají rozvitě věty jednoduché, vícestupňovitě rozvitě, často s četnými výčty, polovětnými konstrukcemi, zejména přívlastkovými a infinitivními. Souvětí mají obvykle dvě až tři věty, a i ty mohou vykazovat výše uvedené vlastnosti vět jednoduchých. K vyjadřování jistotní modality jsou před jinými, konkurenčními prostředky preferována modální slovesa. V tematicko-rematických posloupnostech se dává přednost explicitnímu vyjádření tématu. Repertoár navazovacích prostředků je do značné míry omezen (minimum synonymie, omezený výběr slov nadřazených pro anaforu).

Z hlediska slohového je text příbalové informace výsledkem prolínání prvků stylové oblasti vědecky odborné, popularizační, prostěsdělné a administrativně právní. Vybrané prvky těchto stylů se rozdílně (mnohdy závazně) uplatňují v průběhu textu v jeho dílčích částech: promítají se jak do užití prvků slohového postupu odborněpopisného, návodového, informačního a direktivního, tak do slovní zásoby, syntaxe a textové výstavby.

Text je do značné míry jazykově a stylově unifikován, je věcný, neosobní, obsažný, ale rozsahem předem omezený. Podstatnými znaky jeho slohové normy jsou: spisovnost, vysoká terminologičnost, přesnost a výstižnost, závazná členitost, vysoká stylizační sevřenost ažároveň povětšinou i záměrná obecná srozumitelnost.

Literatura

Bečka J. V., 1992, *Česká stylistika*, Academia, Praha.

Čechová M., Chloupek J., Krčmová M., Minářová E., 1997, *Stylistika současné češtiny*, ISV nakladatelství, Praha.

Dernerová S., 2000, *Pravopisná poznámka k pravopisu léčivých přípravků*, [in:] M. žemlička (red.), *Termina 2000*, Galén, Praha, s. 88–89.

Duchoň J., 1995, *Odborná terminologie v chemii, biochemii, biologii a medicíně*, [in:] M. žemlička (red.), *Termina 94*, TU, Liberec, s. 143–145.

Duchoň J., 2001, *Několik poznámek k pravopisu odborných výrazů v terminologii a nomenklatuře přírodních věd a medicíny*, [in:] M. žemlička (red.), *Termina 2000*, Galén, Praha, s. 228–231.

Filípec J., 1955, *Rozbor odborného stylu a jeho vnitřní diference*, „Slovo a slovesnost“ 16, s. 37–52.

Hoffmannová J., 1997, *Stylistika a...*, Trizonia, Praha.

Jelínek M., 2001a, *Funkce a typy syntaktických kondenzátorů v odborných textech*, [in:] M. žemlička (red.), *Termina 2000*, Galén, Praha, s. 48–54.

Jelínek M., 2001b, *O potřebě verbonominálních spojení v intelektualizovaných textech vůbec a odborných zvláště*, [in:] M. žemlička (red.), *Termina 2000*, Galén, Praha, s. 204–212.

Jedlička A., Formánková V., Rejmánková M., 1970, *Základy české stylistiky*, SPN, Praha.

Martincová O. a kol., 1998, *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*, Academia, Praha.

Mistrík J., 1985, *Štylistika*, ŠPN, Bratislava.

Požadavky Komise pro nová léčiva Ministerstva zdravotnictví ČR na texty příbalových informací hromadně vyráběných léčivých přípravků registrovaných nebo přihlášených k registračnímu řízení. Platnost od 1.7.1995, Praha.

Světlá J., 2002, *Návod jako slohový postup a typ textu*, „Naše řeč“ 85, č. 3, s. 119–130.

„Věstník SÚKL v Praze“ 1995, č. 5.

Zeman J., 2001, *Odborné téma v běžné komunikaci*, [in:] M. žemlička (red.), *Termina 2000*, Galén, Praha, s. 112–116.

Zimová L., 1995, *Způsoby vyjadřování větných členů v textu. Konkurence pojmenování, elize a pronominalizace*, UJEP, Ústí nad Labem.

Czeskie frazeologizmy z komponentem *pravda**

Na przykładzie czeskich frazeologizmów z komponentem *pravda* chciałbym pokazać, w jaki sposób przebiegała jej językowa kategoryzacja. Celem więc jest odtworzenie językowo-kulturowego obrazu prawdy w czeskich frazeologizmach. W związku z tym weryfikacja cech znaczeniowych omawianego leksemu będzie polegała na odwołaniach do struktur pojęciowych udokumentowanych stałymi związkami wyrazowymi, przy czym przyjmuję, że sposób rozumienia pojęcia *pravda* jest każdorazowo wyznaczany przez założony typ racjonalności (zmienny w czasie), przyjętą perspektywę oglądu oraz intencję komunikacyjną (wskazaną w słowniku), czyli poprzez podstawowe elementy, wyznaczające konkretną relację użytkownika języka do danej jednostki językowej (por. Bartmiński, Tokarski 1993).

Ważne w tym przypadku jest również to, aby uświadomić sobie, że pojęcia są zależne od ich rozumienia przez daną grupę odbiorców (czy nawet pojedynczego odbiorcę), dlatego np. „prawdziwość takiego czy innego zdania [zjawiska społecznego, czynu etc. – przyp. M.B.] może zostać ustalona w odniesieniu do normalnego sposobu, w jaki rozumiemy świat poprzez przenoszenie nań orientacji i struktury przedmiotów” (Lakoff, Johnson 1988, s. 190). Widać to wyraźnie jeśli porównamy rozumienie prawdy np. przez filozofów, dla których – jako jedna z podstawowych kategorii systemu filozoficznego człowieka – jest tym, co jednostka postrzega, poznaje (por.: *objektivní pravda* ‘obsah lidského poznání, který věrně odráží skutečný svět a nezávisí

na subjektu’, *relativní pravda* ‘stupeň lidského poznání, který odpovídá neukončenosti a neúplnosti poznávacího procesu’ SŠJČ, s. 397 oraz Terminińska 2002), z rozumieniem prawdy np. przez dzieci, dla których prawdą jest nie tylko to, co postrzegają, poznają, ale także to, co same zmyślą (wytworzą we własnym, nierealnym świecie). Nie będę tutaj wchodzić w rozważania prawdy w ujęciu filozoficznym czy logiki formalnej. Odwołam się jedynie do referatu prof. Kamilli Terminińskiej (2002), prezentowanym na jednym z wcześniejszych spotkań Komisji (opublikowanym w „Bohemistyce”), ponieważ moim celem jest rekonstrukcja obrazu prawdy na podstawie materiału językowego, nie odszukiwanie tych elementów filozoficznej koncepcji prawdy, które zostały wykorzystane przez poszczególne społeczności językowe. Zagadnienie to bowiem wymaga oddzielnego studium.

Odchodząc więc od koncepcji filozoficznych, przyjmuję kognitywny obraz prawdy, który z genetycznego punktu widzenia jest odbiciem doświadczeń, dotyczących poznania świata przez określoną grupę społeczeństwa, z pragmatycznego zaś punktu widzenia jest to modelowanie znaczenia pojęcia (a także systemu pojęć), które umożliwi człowiekowi jego wykorzystanie (orientowanie się) w rzeczywistym świecie. I choć kognitywiści odrzucają filozoficzną koncepcję prawdy absolutnej (por. Lakoff, Johnson 1988, s. 187), to jednak nie zawsze można ich tezę obronić.

Na przykład wspomniani Lakoff i Johnson stwierdzają, że większość prawd, jakie gromadzimy o ludziach, otoczeniu fizycznym i społecznym etc., odgrywa ważną rolę w naszym codziennym funkcjonowaniu.

Są to prawdy tak oczywiste, że musimy dokonać świadomego wysiłku, by sobie to uzmysłowić: gdzie znajdują się frontowe drzwi domu, co można jeść, a czego nie, gdzie znajduje się najbliższa stacja benzynowa [...]” (Lakoff, Johnson 1988, s. 188).

Można więc powiedzieć, że część prawd-zjawisk istnieje niezależnie od jednostki, kontekstu językowego czy pozajęzykowego (np. społecznego) itd. Inne zaś wynikają z kategoryzacji: PRZEDMIOT, SUBSTANCJA, CEL, PRZYCZYNA itp. Oba przypadki (prawdy absolutnej i relatywnej) biorę pod uwagę w poniższej analizie.

* Referat wygłoszony na posiedzeniu Komisji Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk w Katowicach w dniu 14 kwietnia 2003 r.

Należy tutaj jeszcze dodać, że świat otaczający człowieka, nie jest odbierany przez niego jako konstrukt teoretycznego poznania (czyli wiedza sama dla siebie; wiedza encyklopedyczna), ale jako przedmiot praktycznego poznania (czyli wiedza pomocna człowiekowi w życiu, wiedza dla przeżycia; wiedza pragmatyczna). Ten aspekt podkreślają przede wszystkim kognitywiści (por. Krapiec 1985). Dlatego w analizie językowego obrazu prawdy przyjmuję opis świata z określonej perspektywy społecznej, czyli określony model świata oraz reguły, według których ludzie orientują się w nim i zgodnie z którymi regulują własne zachowania. Mówiąc inaczej, opieram się na poglądach, doświadczeniach i przeświadczeniach wspólnych dla całej danej zbiorowości, a także na poglądach mniej lub bardziej zindywidualizowanych, wynikających z różnych warunków życiowych i innego sposobu przeżywania życia, ale nieidiolektałnych. Takie podejście różni się od koncepcji filozoficznych tym, że nie zawsze (a może nigdy) jest spójne i wyraźne (powiedziałbym, że jest to koncepcja eklektyczna, zmienna w czasie).

1. Analiza materiału historycznego

Analizę chciałbym rozpocząć od ujęcia historycznego. Niestety, nie jestem w stanie ukazać tego na pełnym materiale frazeologicznym, ponieważ tylko nieznaczną część z cytowanych poniżej jednostek znalazłem we wcześniejszych słownikach czeskich, np. w słowniku czesko-niemieckim Jungmanna. Dlatego posłużę się tutaj etymologicznym opisem słowa *prawda*.

Etymologowie (np. A. Brückner, M. Vasmer, J. Holub, F. Kopečný, V. Máček i inni) leksem *prawda* odnoszą do prasłowa *pravъ* ‘sąd’ (Brückner 1970: 435; stąd późniejsze znaczenia scs. *pravъ* przym. ‘słuszny’ i przysł. ‘słusznie’) i twierdzą, że słowo to należy do podstawowych pojęć, określających sposób organizacji życia społeczności nie tylko słowiańskiej (por. *dostat (od někoho) za pravdu; holá pravda; mít svatou pravdu*). Jednak w XVI wieku znaczenie tego słowa rozszerza się. Dochodzi sem ‘być/pozostawać w zgodzie z rzeczywistością’ (por. Brückner 1970, s. 436). To znaczenie zdominowało pier-

wotne, a taki stan przetrwał do dziś (por. definicję *pravdy* v SSJČ: ‘1. tvrzení odpovídající skutečnosti, shoda, souhlas nějakého tvrzení se skutečností (z objektivního nebo subjektivního hlediska)’, 2. ‘správné smýšlení, správný názor’, 3. ‘skutečnost’, 4. ‘právo, spravedlnost’; s. 397).

Na marginesie chciałbym zauważyć, że odcinam się tu od dyskusji na temat prawdy jako ‘zgodności myśli z rzeczywistością’, kiedy porównanie myśli z rzeczami, których myśli są tylko reprezentantami, jest absurdalnym porównaniem (nieporównywalne elementy). W dalszej części porównywanie myśli i rzeczy traktuję jako porównanie elementów dwu struktur, pełniących każdy we własnej strukturze tę samą funkcję (por. Antas 2000: 93).

Jednak podobnie jak inne pojęcia powstałe czy dookreślane w tym czasie, tak i słowo *prawda* nie miało wyraźnie określonych granic znaczeniowych. Ta nieostrość semantyczna jest wynikiem stosowania synonimów *pravdy*, a dokładniej pośrednich cech znaczeniowych pierwotnego słowa *prawda*, przejętych przez synonimy *zakon, pravidlo, zasada*, np. *svatá pravda, svatořečená pravda, věčná pravda*. (Przypomnijmy, że np. *zakon* oznaczał ‘zbiór zasad’ oraz ‘postępowanie zgodnie z tymi zasadami’. Stąd znaczenie konotacyjne scs. *pravъ* ‘to, co słuszne’, którego podstawę stanowiło odniesienie do instytucji stwierdzającej ową zgodność – ‘sąd’). Z drugiej strony *prawy* w języku starocerkiewnosłowiańskim posiadał już znaczenie ‘prawdziwy, szczerzy’ (Brückner 1970: 494–495; leksem *čírý* ‘szczerzy’ znaczył w staroczeszczyźnie – podobnie jak w staropolszczyźnie – także ‘szeroki’, por. czes. *čiré pole* – pol. *szczerze pole*, i występował tylko u zachodnich Słowian oraz u Ukraińców). Ten typ ramowej niewyraźności semantycznej jest dość częstym zjawiskiem leksykograficznym, którego słowo *prawda* jest typowym przykładem (por. definicję leksemu *pravda* v SSJČ).

Przywołując jeszcze funkcjonujące w tym czasie antonimy słowa *prawda*, możemy jednoznacznie stwierdzić, że *prawda* była wówczas leksemem, którego definicja w tym czasie brzmiała: ‘coś – np. zjawisko, opis, wypowiedź – pozostające w zgodzie z rzeczywistością (lub

zakonem); zgoda stwierdzenia ze stanem faktycznym/rzeczywistością z obiektywnego lub subiektywnego punktu widzenia' (porównajmy leksemy *klam* 'żart, pośmiejch' – scs. *klam* czy *lež* 'błąd, błędne zachowanie/postępowanie; sen, jawa' – scs. *lbža/lbžb*; ostatnie znaczenie pod wpływem niem. *lügen*). W tym też znaczeniu jest ona definiovana w wiekach XIX i XX.

2. Analiza materiału współczesnego (skodyfikowanego we współczesnych słownikach)

Największą, choć niezupełnie jednorodną grupę tworzą wśród współczesnych frazeologizmów te, które posiadają znaczenie 'zgodność z rzeczywistością'. Można je podzielić na dwie podrupy:

- a) frazeologizmy, bazujące na powyższym znaczeniu i wyrażające akceptację takiego stanu rzeczy (znaczenie pozytywne), np.: *po pravdě řečeno* 'wyjádření – jako samostatná vsuvka – shody výroku mluvčího se skutečností, podle skutečnosti, ve skutečnosti'; *jen co je pravda* 'ano'; *pohlédnout pravdě do tváře* 'přiznat si – obvykle nelichotivou – pravdu (o sobě); poznat pravdu'; *jít s pravdou ven* 'přiznat se (konečně) a říct (pro sebe nepřijemnou) pravdu'; *pomáhat pravdě na světlo* 'pomáhat zveřejnit, objasňovat pravdu (zvláště pro někoho nepřijemnou)'; *mluvit (čistou/svatou) pravdu* '(opravdu) mluvit, říkat pouhou pravdu'; *mušet (jít) s pravdou ven* 'mušet se přiznat a říct plnou (a pro sebe nepřiznivou) pravdu'; *nebýt daleko od pravdy/v pravdě* 'nemýlit se příliš a odhadnout, vystihnout to celkem správně; dost dobře odpovídat faktům'; *podobat se pravdě* 'zdát se věrohodný, pravdivý; vypadat, znít věrohodně'; *dát pravdě průchod* 'nebránit se pravdě, umožňovat zveřejnění pravdy'; *je na tom/v tom mnoho pravdy* 'něco odpovídá faktům, ale nevšechno');
- b) frazeologizmy, bazujące na powyższym znaczeniu i wyrażające dezaprobatę (znaczenie przeciwne do prawdy), np.: *bát se pohlédnout pravdě do oči* 'klamat sám sebe; bát se přiznat si nepřijemnou pravdu'; *není na tom ani špetka/zbla pravdy* 'nebýt ve shodě se

skutečností'; *nesrovnávat se s pravdou* 'být překroucený nebo zčásti lživý a odporovat faktům; nebýt (zcela) pravdivý'; *stavět pravdu na hlavu* 'překrucovat v opak' – frazeologizmy tej grupy można uznać za synonimy kłamstwa.

Z takim obrazem *prawdy* spotykamy się również u wszystkich słowiańskich etymologów, którzy w swych pracach przywoływali materiał słowiański.

Znacznie mniejszą grupę tworzą frazeologizmy, wydzielone według innego kryterium, tzn. odwołujące się do fizycznej i duchowej strony życia człowieka i ujmujące znaczenie *prawdy* jako 'system norm społecznych' (por. następujące przykłady: *stavět pravdu na hlavu*; *zakládat se na pravdě*; *být to tak dávno, že už to ani není pravda*; *odejít (už) na pravdu boží*; *být (už) na pravdě*). Laickie i sakralne życie przeciętnego człowieka bowiem były dla niego tymi elementami, które czasowo (to znaczy w trakcie jego życia) nie zmieniały się, dlatego symbolizowały z jednej strony:

- a) stabilizację, np. *zakládat se na pravdě*; *pravda pravdoucí*; *věčné pravdy*;
 - b) nietykalność, np. *svatá pravda*; *svatosvatá pravda*;
 - c) nieskazitelnność, czystość, np. *odejít na pravdu boží*; *být už na pravdě*¹;
- a z drugiej:
- a) bezsilność wobec łamania wartości (przede wszystkim wobec codziennej nieprawidłowej praktyki sądu), np. *stavět pravdu na hlavu*; *nesrovnávat se s pravdou*;
 - b) względność sprawiedliwości na ziemi, np. *být to tak dávno, že už to ani není pravda*; *na mou pravdu*; *pomáhat pravdě na světlo*; *abych pravdu řekl*.

¹ W tym wypadku chodzi o historyczne znaczenie przypisywane m.in. miejscu wiecznego (nie doczesnego) spoczynku człowieka (*pravda boží*). Zostało ono przeniesione na znaczenie współczesne, choć nie zawsze wyraźnie uświadamiane, konotujące 'spokój, czystość, nieskazitelnność, nietykalność' (por. potoczne stwierdzenie „o zmarłych nie mówi się źle”).

Przez wiele stuleci obie te grupy (definicje) *prawdy* konkurowały między sobą. Jednak zawsze coś je łączyło. Tym czymś była pozycja *prawdy* w systemie pojęć (jako jedno z najważniejszych pojęć moralnych). Było to możliwe przede wszystkim dzięki temu, że *prawda* ujmowała (albo pojawiała się) jako przeciwstawienie konfrontację wyobrażeń ludzkich (na podstawie norm społecznych i religijnych) z rzeczywistym życiem. Konfrontacja ta nie zawsze wypadła jednakowo i jednoznacznie. Spowodowane to było tym, że nie dotyczyła ona pojedynczych słów czy prostych elementów rzeczywistości, ale całych, złożonych zjawisk. Wynikiem tego było tworzenie synonimicznych frazeologizmów, znajdujących się na dwóch biegunach (najoczywistszym przykładem są tu niewerbalne frazeologizmy), niejako na dwóch asymetrycznych osiach:

a) miary (pełna–częściowa): *mít plnou pravdu* ‘wůbec se nemýlit, říkat jen pravdu, správný názor nebo údaj’ = pełna prawda; *čistá/čirá pravda* ‘naprostá shoda tvrzení se skutečností’ = pełna prawda; *holá/pouhá/pouhopouhá pravda* ‘naprostá shoda tvrzení se skutečností bez jakéhokoli zatajování a přikrašlování’ = pełna prawda; *pravda pravdoucí* ‘naprostá shoda tvrzení se skutečností’ = pełna prawda; *svatá/svatosvatá pravda* ‘naprostá shoda tvrzení se skutečností, mluvčím závazně zaručená’ = pełna prawda; *hluboká pravda* ‘naprosto správný názor, ověřený poznatek obecné platnosti’ = pełna prawda; *věčné pravdy* ‘obecně platná životní kritéria jako zobecnění lidských zkušeností a názorů’ = pełna prawda; *vyslovit velkou pravdu* ‘správné smýšlení, říct správný názor’ = pełna prawda; *zrnko/kousek pravdy* = niepełna (część) prawda; *poloviční pravda* ‘neúplná shoda tvrzení se skutečností’ = niepełna (część) prawda; *je na tom/v tom mnoho pravdy* ‘ve své domněnce nemýlit se příliš’ = niepełna (część) prawda; *nesrovnávat se s pravdou* ‘být překroucený nebo zčásti lživý a odporovat faktům, nebýt (zcela) pravdivý’ = niepełna (część) prawda; *nebýt daleko od pravdy* ‘nemýlit se příliš a odhadnout, vystihnout to celkem správně, dost dobře odpovídat faktům’ = niepełna (część) prawdy (można tutaj przywołać jeszcze jeden przykład z komponentem *pravda*: *není na*

tom ani špetka/zbla pravdy ‘brak prawdy’, który funkcjonuje raczej jako synonim kłamstwa);

b) emocjonalności (indywidualna–zbiorowa): *na mou pravdu* ‘skutečně, opravdu’ = indywidualna prawda; *jen co je pravda* ‘ano’ = indywidualna prawda; *abych pravdu řekl* ‘vyjádření – jako samostatná vsuvka – shody výroku mluvčího se skutečností, podle skutečnosti, ve skutečnosti’ = indywidualna prawda; *svatá/svatosvatá pravda* ‘vyjadřuje souhlas s obsahem projevu jiného mluvčího nebo potvrzení vlastní výpovědi’ = indywidualna prawda; *dát někomu za pravdu* ‘potvrdit výrok někoho jako pravdivý; přiklonit se k názoru někoho a souhlasit s ním; mít stejný názor jako někdo’ = indywidualna prawda; *smutná pravda* ‘neodčinitelný zarmující fakt, skutečnost; událost; informace o tom’ = społeczna (zbiorowa) prawda; *věčné pravdy* ‘obecně platná životní kritéria jako zobecnění lidských zkušeností a názorů; jejich gnómičké vyjádření’ = społeczna (zbiorowa) prawda; *zakládat se na pravdě* ‘fakt, skutečnost; událost’ = społeczna (zbiorowa) prawda.

Ostatnia aspekt prawdy, temporalny. Wydaje się, że mniej ważną właściwością prawdy jest jej cecha czasowa. W badanym materiale pojawia się tylko jeden przykład (*věčné pravdy* ‘obecně platná životní kritéria jako zobecnění lidských zkušeností a názorů; jejich gnómičké vyjádření’), który podkreśla czasową aktualność prawdy i dziś już pozostaje jedynie reliktem językowym. Autorzy czeskiego słownika frazeologicznego wprowadzie wskazują na fazowość frazeologizmów z komponentem *pravda* (por. faza inchoatywna: 1. *říct/příznat/doznat pravdu*; 2. *zjistit/objevit/poznat pravdu*; faza duratywna: 1. *mluvit/říkat pravdu*; 2. *mít/bránit pravdu*; 3. *znát pravdu*; faza terminatywna: *zatajit/zamlčet pravdu*), ale trzeba w tym przypadku stwierdzić, że ten aspekt frazeologii nie stanowi podstawowej czy charakteryzującej cechy omawianych jednostek językowych, dlatego że inchoatywność–duratywność–terminatywność jest cechą prawie wszystkich czeskich frazeologizmów (i nie tylko czeskich, ale prawie wszystkich słowiańskich). W przypadku zaś omawianego materiału językowego dotyczy on nieznaczej liczby frazeologizmów.

Dla obrazu prawdy ważna jest jej relatywność, która powodowała dalsze rozszerzenie jej znaczenia. Pierwotnie *pravda* odnosiła się tylko do zasad postępowania międzyludzkiego (prawa) i sądu, także zgodności z rzeczywistością. W późniejszym czasie (wiekach) również do poglądów człowieka. To ostatnie znaczenie ('coś, co jest słuszne') bazowało na pierwotnym, przywołującym znaczenie 'zgodne z prawem, zakonem'. W ten sposób powstało znaczenie 'właściwe, poprawne myślenie; właściwy, poprawny pogląd; właściwe, cenne stwierdzenie' (por. *mít plnou pravdu* 'vůbec se nemýlit; říkat jen správný názor nebo údaj; říkat, prohlašovat velmi cenný a správný názor'; *mít svatou pravdu* 'vůbec se nemýlit; říkat jen správný názor nebo údaj; říkat, prohlašovat velmi cenný a správný názor'; *dostat (od někoho) za pravdu* 'potvrdit výrok někoho jako pravdivý; přiklonit se k názoru někoho a souhlasit s ním; mít stejný názor jako někdo'; *dát/dávat někomu za pravdu* 'potvrdit výrok někoho jako pravdivý; přiklonit se k názoru někoho a souhlasit s ním; mít stejný názor jako někdo'). O tym, że jest to stosunkowo młodsze znaczenie świadczy niewspółmierność zakresu frazeologicznego tej grupy idiomów względem wcześniejszych (z jednej strony mała liczebność tego pola, z drugiej – ograniczona łączliwość leksykalna jedynie z czasownikami: *dát, dostat, mít*).

Relatywizm przejawia się również w procesach metaforyzacji prawdy. Podstawowymi, a jednocześnie najbardziej frekwentowanymi zjawiskami w tym zakresie są: antropomorfizacja (np.: *bát se pohlédnout pravdě do oči; pohlédnout pravdě do tváře; pomáhat pravdě na světlo; stavět pravdu na hlavu; dát pravdě průchod; holá pravda*) oraz zjawisko przeciwstawne, czyli wtórne uprzedmiotowienie prawdy – rzeczownik policzalny lub wymiarowy (np.: *není na tom ani špetka/zbla pravdy; zrnko/kousek pravdy; vyslovit velkou pravdu; hluboká pravda*). Wynika to z przeciwstawienia „człowiek – świat”, które warunkuje potoczną kategoryzację jednostek językowych w myśl zasady „to, co ważne dla człowieka, jest najwyżej postawione w hierarchii i podobne do niego” oraz z doświadczenia zyskanego z konieczności rozwiązywania coraz bardziej złożonych problemów (rozpad zjawie-

ska na cząstki neutralne-nieistotne, prawdziwe i nieprawdziwe). Powyższy fakt antropomorfizacji prawdy potwierdza udział w jednostkach frazeologicznych czasowników ruchu określających czynności człowieka – 68% (np.: *bojovat, dát/dávat, jít ven, odejít, pohlédnout do tváře, pomáhat, stavět; dát průchod, mluvit, vyslovit, vítězit, dostat, srovnávat se*), podczas gdy czasowniki statyczne, czasowniki ruchu określające czynności zwierząt czy czasowniki wyrażające stan człowieka tworzą niecałe 32% (np. *podobat se, zakládat se, odpovídat, mít, bát se pohlédnout, být, nebýt*).

* * *

Na zakończenie pokuszę się o krótkie podsumowanie obrazu prawdy w czeskich frazeologizmach. Prawda jest pojęciem relacyjnym. Jako pojęcie obiektywne (absolutne) pozostaje dziś już reliktem (*věčné pravdy*). Ponadto „wchodzi” w interakcję z człowiekiem, stąd tak wysoka jej antropomorfizacja. Jej wyobrażenie oddaje podstawowe cechy fizyczne człowieka, związane z procesem myślenia (głowa 'miejsce rozumu', twarz 'miejsce fizycznego wyrażania myśli', oczy 'organ kontroli uczuciowości', możliwość działania: nogi-chodzenie). Ponadto prawda może coś człowiekowi dać: bezpieczeństwo, ale nie może go przed niczym obronić (dlatego nie ma np. rąk). Podobnie nie może kierować się uczuciami (stąd brak np. serca).

Prawda sytuuje się na dwu biegunach: prawda-życzenie (czyli idealny stan) i prawda-rzeczywistość zastana. Znajduje to swoje odbicie w wytworzeniu skali prawdy oraz likwidacji wszechczasowości prawdy. Dla prawdy-idealnego stanu wyznaczono jeden wskaźnik: pełność (100%), dla prawdy-rzeczywistości zastanej – różna, trudna do określenia częściowość (z reguły mała). W obu przypadkach prawda jest zjawiskiem krótkotrwałym, można powiedzieć – chwilowym (dotyczącym momentu stwierdzenia prawdy, por. *bylo to tak dávno, že už to ani není pravda*). Dlatego tak często wartościowanie prawdy jest ambiwalentne i zależy od czynników subiektywnych (od nadawcy, od odbiorcy lub od podstawy porównania).

Prawda na przestrzeni wieków przemieszcza się wśród kategorii: INSTYTUCJA (SAKRALNA, ŚWIECKA) – AKTY PRAWNE – CECHY CZŁOWIEKA (MĄDROŚĆ). Przy czym kategorie te nie są ani stałe, ani jednolite. Zależne są od aktualnego doświadczenia społecznego (sąd rodowy, kościelny, książęcy, państwowy, wiejski-społeczny, grupowy, środowiskowy itd.) i podlegają zmianom uzależnionym od kontekstu i odpowiednio do różnych celów. Czy dane stwierdzenie jest prawdziwe, zależy od tego, czy występuje w nim stosowna kategoria, a to zaś z kolei zmienia się wraz z zamiarami mówiącego i innymi aspektami kontekstu.

Literatura

- Antas J., 2000, *O kłamstwie i kłamaniu*, Kraków.
- Bogusławski A., 1993, »Znaczenie« a »językowa konwencja poznawcza«, [w:] J. Bartmiński, R. Tokarski, *O definicjach i definiowaniu*, Lublin, s. 83–99.
- Brückner A., 1970, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Gebauer J., 1970, *Staročeský slovník*, Praha.
- Grzegorzczak R., 1990, *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 41–50.
- Holub J., Lyer S., 1978, *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- Kopečný F., 1973, *Etymologický slovník slovanských jazyků*, Praha.
- Koževníková K., *Aby řeč nestála*, Praha.
- Krąpiec M. A., 1985, *Język i świat realny*, Lublin.
- Kurcz I., 1987, *Język a reprezentacja świata w umyśle*, Warszawa.
- Lakoff G., Johnson M., 1988, *Metafory w naszym życiu*, Warszawa.
- Machek V., 1957, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha.
- Maćkiewicz J., 1990, *Kategoryzacja a językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 51–60.
- Miklosich F., 1886, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien.
- Otto R., 1993, *Świętość. Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych*, Wrocław.
- Puzynina J., 1999, *Językowy obraz Boga w poezji romantycznej*, [w:] *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. B. Kreja, Gdańsk, s. 99–116.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání*, 1983, red. J. Filipec, Praha.

- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*, 1988, red. J. Filipec, Praha.
- Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné*, 1994, red. F. Čermák, J. Holub, J. Hronek, t. I–II, Praha.
- Slovník spisovného jazyka českého*, 1989, t. I–VIII, Praha.
- Schutz A., 1984, *Potoczna i naukowa interpretacja ludzkiego działania*, [w:] E. Mokrzycki (red.), *Kryzys i schizma*, Warszawa.
- Šimek F., 1947, *Slovníček staré češtiny*, Praha.
- Terminská K., 2002, *Dwudziestowieczne koncepcje prawdy*, „Bohemistyka”, nr 2, s. 81–98.

Ještě k fonetickým vlivům staré němčiny na starou češtinu

0. V historickém vývoji češtiny je několik hláskových změn, o nichž se uvažuje, že mohly být provedeny pod vlivem němčiny. Jsou to: stč. přehlásky *'a > ě*, *'o > ě*, *'u > i*; ztráta měkkostní korelace; diftongizace *ó > uo*, *ý > ej*, *ú > ou*.

0.1. Německý vliv u většiny výše uvedených změn připouštěl Gebauer (1896), jeho mínění částečně revidoval Beer (1905); jako s nepochybným faktem s ním počítá Novák (1939–1940). Další české historické mluvnické (Trávníček 1935, Komárek 1962, Lamprecht 1986) se snažily hledat příčiny hláskových změn spíše uvnitř jazykového systému, i když Komárek a Lamprecht v některých případech německý vliv nevylučovali. Přímě se proti němu vyslovil Trost (1965, 1995). V jednom z posledních příspěvků k tématu však známý polský lingvista L. Bednarczuk (2000) znovu přehodnotil celou otázku a jednoznačně se vyslovil pro německý vliv nejen na jednotlivé hláskové změny, ale i na celý fonologický systém češtiny, především jeho vokalizaci složku. Toto jeho razantní tvrzení nás vede k opětovnému otevření a přezkoumání celé otázky, i když naše argumentace bude založena většinou na již známých faktech.

0.2. Příčiny hláskových změn obecně patří k nejproblematictějšími otázkám historikosrovnávací jazykovědy. V poslední době se zdůrazňuje především sociolingvistický aspekt jazykové změny (srov. přehled vývoje názorů u Hocka 1991, s. 627 n.). Otázka vnějšího vlivu na hláskové a obecně jazykové změny však není – pokud je nám známo – dostatečně metodologicky zpracována. K některým aspektům tohoto vlivu se vyjadřuje např. Trost (1995, s. 110), když za jeho

základní podmínku považuje bilingvismus dané jazykové oblasti. Lamprecht (1958, s. 91) na příkladě češtiny soudí, že jazyk se při možnostech různého vývoje přiklání k těm vývojovým tendencím, které jsou ve shodě s jazyky sousedními, a někdy z nich přijímá podněty k rozvinutí změn, pro něž jsou v systému vhodné předpoklady. K podobnému zjištění dospívá Vachek (1962, s. 45), když říká, že „jazykový systém (a zvláště jeho zvukový plán) neakceptuje takové vnější zásahy, které by byly v rozporu s jeho strukturními potřebami”.

S vnějším vlivem se většinou počítá pro prehistorické období, při formování fonologických systémů prajazyků, kdy k vzájemnému intenzivnímu kontaktu a prolínání etnik běžně docházelo. Uvedme si např. protoslov. změnu *s > (š) > ch* po *i, u, r, k*, která se (stejně jako některé jiné změny) vykládá íránským vlivem. Je to však vliv pouze fonetický, protože v indoír. je změna *s > š* součástí obecnější tendence ke vzniku dentálních cerebrál po zmíněných hláskách, která nemá ve slov. nejmenší stopy. Počítat tedy s tím, že cizí jazyk zásadně změnil – navíc již v historické době – fonologický systém jiného jazyka, systém, který je již etablovaný a vyvíjí se na základě vlastních vnitřních tendencí, je podle našeho názoru krajně odvážné.

0.3. Bednarczuk svoji argumentaci zakládá na zkoumání těchto dílčích otázek:

- 1) staročeský vokalizací systém a jeho geneze,
- 2) vývojové tendence hornoněmeckého vokalizmu,
- 3) sociolingvistická situace ve středověkých Čechách,
- 4) podobné procesy na německo-západoslovanském pohraničním území,
- 5) z toho vycházející konfrontace staročeského a středohornoněmeckého vokalizmu s cílem vyjasnit charakter jejich vzájemné podobnosti.

Jak už bylo naznačeno výše, Bednarczuk dochází k tomu, že inovace staročeského vokalizací systému a určitá podoba s některými hláskoslovnými změnami hornoněmeckými není záležitostí nahodilou či typologickou, ale že tu jde o německý vliv na českou fonetiku a fonologii.

0.4. V našem příspěvku se pokusíme posoudit pravděpodobnost německého vlivu na jednotlivé stč. hláskové změny z těchto hledisek: (1) chronologické a sociolingvistické souvislosti změny, (2) průběh a podmínky změny (3) období změny na zbylém slovanském území, (4) funkční a systémové souvislosti změny na pozadí dosavadních výkladů.

1. Staročeské přehlásky ('a > ě, 'u > i, 'o > ě)

1.1. Česká přehláska 'a > ě probíhá koncem 12. a začátkem 13. st. (Komárek klade její začátek již do 1. pol. 12. st.), zbylé dvě přehlásky probíhají ve druhé a třetí čtvrtině století 14. Německá přehláska (tzv. *i*-umlaut) se objevuje mnohem dříve – tzv. primární umlaut, jímž se rozumí změna *a > e* již v pol. 8. st. (dokončena je v 9. st.). Další temné vokály *o* a *u* se přehlasují na sklonku sthn. období (za hranici mezi sthn. a střhn. se považuje r. 1100). Stč. přehláskám tak je časově nejbližší až tzv. sekundární umlaut ve 12. st., při němž se přehlasuje *a* na *ä* v případech, kdy tomu původně bránila určitá souhlásková skupina (např. *nahti* > *nähte*, *altiro* > *älter*) (Schmidt 1970, s. 170). Je třeba také připomenout, že intenzivní německá kolonizace českých zemí začíná na konci 13. st., v době provedení přehlásky 'a > ě tedy o intenzivním vlivu německy mluvících obyvatel, natož o bilingvistu, nemůže být řeč.

1.2. Způsob a podmínky provedení změny jsou v obou jazycích zcela rozdílné. V češtině, jak známo, dochází ke změně 'a > ě po měkké souhlásce, nenásledovala-li tvrdá, u obou dalších přehlásek stačila předchozí měkká. Jde tedy o vzájemné působení konsonantu a vokálu v rámci jedné slabiky, tak jak to známe již u psl. přehlásek. Něm. přehláska (*i*-umlaut) je způsobena hláskami *i* nebo *j* v následující slabice, jde tedy o distantní působení dvou samohlásek (sthn. *gast*, pl. *gesti*, sthn. *lang*, komparativ *lengiro*, sthn. *trenken* < **trankjan*). Změna se zřejmě šíří od severních Germánů (zasahuje i zbývající západogerm. jazyky), nebyla však úplně provedena v bavorských a alemanských dialektech (Schmidt 1970, s. 68).

1.3. Přehlásky 'a > ě a 'u > i (přehlásku 'o > ě necháváme pro její okrajový charakter stranou) proběhly důsledně a podle výše uvedených pravidel pouze v českých nářečích v užším slova smyslu, v moravských nářečích jí ubývá. To by mohlo mluvit ve prospěch Bednarczukovy domněnky. Bednarczuk (2000, s. 54) navíc hledá paralelu k stč. přehlásce 'a > ě v hluž. změně starého *a*, *e* v *e* mezi měkkými souhláskami (*jehnjo*, *swjećić*). To je však změna dosti mladá (17.–18. st.) a její příčiny je třeba hledat jinde. V obou lužických jazycích totiž dochází k přesunům variant mezi jednotlivými fonémy uvnitř samohláskového systému (Lamprecht 1987, s. 174). Tak v hluž. máme i změnu *u > i* ve slabikách *ju*, *ru*, *lu* (např. *blido*), naproti tomu v dluž., kde není důvod předpokládat menší něm. vliv, jsou změny opačné: 'e > 'a (*wjasoty*), *i > u* (*bluzna*). Náznaky přehlásky jsou i jinde na slov. území, kde je něm. vliv nepravděpodobný, ba nemožný. Přehláska 'a > e se místy objevuje ve slovenských nářečích (Vážný 1934, s. 228) a také v nářečích východobulharských, pokud předcházela měkká souhláska a následovala přední samohláska (Sławski 1962, s. 134) (svým principem je tato přehláska něm. umlautu bližší než změna stč., srov. b.d. *čáša*, *polána*, pl. *čėši*, *polėni*!). Přehlásku 'u > i (*cidzi*, *lidė*) i 'o > e (*ocevi*) najdeme v jz. gemerských nářečích (Vážný 1934, s. 293), příklady na *i* místo 'u ve stsl. a b. uvádí i Gebauer (1962, s. 278). Tato fakta dokládají, že asimilační tendence v rámci slabiky, příznačné pro psl., existovaly i po jejím rozpadu v jednotlivých slovanských jazycích.

1.4. Německý vliv na přehlásku 'a > ě připouštěl jako první Gebauer:

K přehlásce české *a-ě* je prostorem i časem nejbližší hornoněmecká přehláska (Umlaut) *a-e*, proniklá již v době staré [...]. Blížkost je tu taková, že se až otázka namítá, nevzniklo-li přehlasování české *a-ě* vlivem německým (1896, s. 121).

Přehláska 'u > i však podle něj s německým umlautem *u > ü* nesouvisí (s. 278), i když na jiném místě (s. 247) ji uvádí mezi změnami, které mohly pod něm. vlivem proběhnout, u přehlásky 'o > ě něm. vliv vůbec neřeší. Pozdější výhrady proti vlivu něm. přehlásky se zakládají především na argumentaci chronologické a na zcela rozdílných podmínkách vzniku (např. Beer 1905, s. 14; Trost 1995,

s. 110). Bednarczuk oproti Gebauerovi vidí něm. vliv u všech tří stč. přehlásek. Jeho argument, že v 1. pol. 14. st. existovaly v češtině jako kombinatorní varianty přední labializované samohlásky [ä], [ö], [ü], podobně jako v střhn. dialekttech užívaných na území Čech a Moravy, však nemá valné ceny (ani v případě, že připustíme jejich dočasnou fonologizaci, viz Lamprecht 1986, s. 74). Tyto kombinatorní varianty jsou logickým přechodem mezi zadními a předními variantami samohlásek, jehož příčiny lze spolu s Lamprechtem vidět nejspíše ve zděděných psl. tendencích. Způsob provedení změny i její časové a socio-lingvistické souvislosti mluví jednoznačně proti německému vlivu.

2. Zánik měkkostní korelace

2.1. Měkkostní korelace v češtině zanikla na přelomu 14. a 15. st. Znamé je svědectví Husovo, který v Postille Pražanům vytýká, že zanedbávají výslovnost dvojího *l* a mluví „od poly česky, od poly německy“. Tento Husův postřeh však nelze přeceňovat a vyvozovat z něj automaticky, že ztráta párové měkkosti nastala německým vlivem, i když sociolingvistická situace pro to byla příznivá. Tzv. hlavní historická depalatalizace je jen završením dílčích depalatalizačních procesů, které do té doby v češtině proběhly.

2.2. V němčině měkkostní korelace neexistuje, nejde tedy v tomto případě o paralelní změnu jako v jiných uvažovaných případech, nýbrž o defonologizaci v českém souhláskovém systému, jíž by se čeština přizpůsobila němčině. Měkkostní korelace se v češ. rozvinula v důsledku pozdně psl. změn (stahování, zánik jerů a nosovek), ještě v pračeském období však došlo k depalatalizacím ve skupinách *t'et* (*t'ät*) a v souhláskových skupinách vzniklých zánikem měkkého jeru. Přestavbu systému však nastartovala až depalatalizace slabik *p'e*, *b'e*, *m'e*, *v'e*, *s'e*, *c'e* a na většině území i *t'e*, *d'e*, *n'e*, která nastala po provedení přehlásky *'a > ě* a započetí změny *r' > ř* (Lamprecht 1986, s. 86 n.), tedy ve 13. st., zánik měkkostní korelace pak byl završen depalatalizací před *ě* a *i* na přelomu 14. a 15. st. (viz i 2.4.)

2.3. Současný stav konsonantických systémů v jednotlivých slovanských jazycích ukazuje, že tam, kde se měkkostní korelace roz-

vinula (tj. v zsl., vsl. a bulharštině), docházelo později často v různé míře k depalatalizacím. Kromě češtiny zanikla měkkostní korelace i ve slovenštině (stejně jako v češtině zůstala omezena jen na pár okrajových dialektů), počet souhláskových korelací se snížil v obou lužických jazycích i polštině (někteří lingvisté dokonce o měkkostní korelaci v polštině pochybují) (srov. Lamprecht 1987, s. 156), na druhé straně zůstala zachována v polabštině vystavené silné germanizaci až do zániku tohoto jazyka. V ukrajinštině došlo k depalatalizacím před *e* a starým *i* a ke ztrátě měkkostní korelace u labiál, k depalatalizacím došlo i v bulharštině.

2.4. Německý vliv na ztrátu měkkostní korelace v češtině považoval za pravděpodobný Komárek (1962, s. 125), proti tomu Trost (1965, s. 23–24). Bednarczuk (2000, s. 56), který se zaměřuje na změny vokálního systému, tento vliv pouze připouští. Také Lamprecht (1958, s. 90) připouští souvislost mezi zánikem měkkostní korelace v češtině a slovenštině a absencí tohoto jevu v sousedních jazycích, ve svých dalších studiích o měkkostní korelaci však zdůrazňuje především systémové souvislosti změny. Je zřejmé, že zánik měkkostní korelace probíhal v těsné souvislosti se změnami v samohláskovém systému. K depalatalizaci souhlásek před *e* došlo po dokončení (či alespoň provedení 1. fáze) přehlásky *'a > ě* (Lamprecht (1986, s. 86) vidí možnou příčinu v asymetričnosti vokálního systému a v potřebě lépe systémově začlenit *ě* a s ním splývající *'ä*). Rozsáhlá depalatalizace před *ě* a *i* na přelomu 14. a 15. st. a následný zánik měkkostní korelace pak nepochybně souvisí s přehláskami *'u > i* a *'o > ě*, které dále omezily počet pozic, kde se fonologický protiklad *C' – C* mohl uplatňovat. Také stav měkkostní korelace v jiných slovanských jazycích napovídá, že příčiny jejího zániku v češtině je třeba hledat ve vnitřních systémových souvislostech fonologického vývoje.

3. Diftongizace *ó > uo* (*é > ie*)

3.1. První doklady na změnu *ó > uo* jsou již z 1. pol. 14. st., dokončení diftongizace se klade na konec 14. st. (Komárek 1962, s. 120), případně až na začátek 15. st. (Lamprecht 1986, s. 105). Zhruba do

stejně doby klade Lamprecht vydělení jotace u dlouhého *ě*, jež se do té doby podle něj vyslovovalo jako úzké *é*. Obdobné starohornoněmecké diftongizace *ō > uo* a *ē > ia > ie* proběhly již do 10. st., v době stč. diftongizací – i když to bylo období intenzivního česko-německého kontaktu – tedy již dávno nemohly působit. Podle Nováka (1939–1940, s. 107) sice přehodnocení češtiny v příslušné německé výslovnosti mohlo nastat podle německého modelu i dávno potom, co byla v němčině změna vykonána, to si však lze opravdu těžko představit.

3.2. Z fonetického hlediska lze změnu *ó > uo* popsat jako vydělení labializace u tvrdých souhlásek. S tím koresponduje Komárkovo zjištění, že v některých památkách 14. st. je diftongizace *ó > uo* nejčastější po retných souhláskách. Ve stč. na rozdíl od sthn. jsou také náběhy k diftongizaci krátkého *o* (*buozě, dietatkuo*), v *Pasionálu klementinském* jsou tyto podoby dokonce časté. Gebauer diftongizaci krátkého *o* vysvětluje analogickým přenesením či odchylnou kvantitou samohlásky, Trávníček i Komárek však v těchto případech správně vidí tendenci k diftongizaci také v krátkých slabikách. Lamprecht (1986, s. 104) nerozvinutí labializace krátkého *o* dává do souvislosti s vývojem krátkého *ě* (*ie*), které se po retnicích začalo chápát jako *j + e*, zatímco v jiných pozicích, kde podle Lamprechtova pojetí došlo k depalatalizaci, vůbec nevzniklo.

3.3. Diftongy *uo* a *ie* se nacházejí poměrně hojně na většině slovanského území. Ve spisovné slovenštině jsou právoplatnými fonémy, v polštině se objevuje *uo* v dialektch (Nitsch 1957, s. 34–35), v lužičtině je alespoň náběh k diftongické výslovnosti samohlásek *ě* a *ó* (Lamprecht 1987, s. 174). Běžná je diftongizace dlouhých středních samohlásek ve sln. dialektch (Logar 1996, s. 26), objevuje se i v dialektch chorvatských (kajkavských). V ruštině se diftong *uo* vyslovuje na místě akcentovaného *o* pod starou akutovou intonací v severních, jižních a hlavně východních dialektch, kde rovněž nacházíme diftong *ie* na místě akcentovaného *ě* (Kuraszkiewicz 1963, s. 48–49). V jižních běloruských a sousedních severoukrajinských nářečích se vyslovují diftongy *uo, ie* na místě akcentovaných starých *o, e*.

3.4. Možnost něm. vlivu na diftongizaci *ó > uo* připouštěl Gebauer, odmítl ho Beer s poukazem na neprovedení paralelní změny *é > ie* i na rozdíl v chronologii a provedení a po něm i další již zmiňovaní autoři (Trávníček, Komárek, Trost). Právě Lamprechtovo nalezení paralelismu ve vydělení jotace u dlouhého *ě* zjevně inspirovalo Bednarczuka (2000, s. 49) k oprášení možnosti něm. vlivu. Lamprecht (1986, s. 96) však přesvědčivě ukazuje, že jak vydělení labializace v *uo*, tak vydělení jotace v *ie* souvisí s odstraňováním měkkostní korelace. Tuto domněnku, pokud jde o *uo*, vyjádřil již před ním Komárek (1962, s. 125), který se od Lamprechta liší v pohledu na fonetickou realizaci dlouhého stč. *ě*, vidí však systémovou souvislost diftongů *ie – uo* i souvislost se zánikem párové měkkosti a ztrátou jotace. Ta spolu s existencí obdobných diftongů v jiných částech slovanské oblasti svědčí o tom, že není důvodu předpokládat německý vliv.

4. Diftongizace *ý > ej, ú > ou*

4.1. Nejstarší doklady obou diftongizací v literárních památkách jsou z konce 14. st., přibývá jich v 15. st., i když nediftongizované *ý, ú* se i nadále hojně vyskytuje. Starý stav s *ý* však zachovává i většina památek 16. a 17. st., i když je zřejmé, že v mluveném jazyce je změna již provedena (důsledky tohoto oddalování normy jazyka psaného od normy jazyka mluveného jsou známy). V neliterárních památkách se uvádějí doklady dokonce již z konce 12. st. (*Tejnéz za Týnec*), dále z konce 13. st. (*de Chejnow* ‘z Chýnova’) a z první poloviny 14. st. (*in Choleyno* ‘v Cholýni’, *Lauchans* ‘v Lučanech’, *in Zakauti* ‘v Zákoutí’), jsou to však jen ojedinělé případy, které se vysvětlují cizí, německou výslovností našich jmen. Pro to svědčí doklady s diftongem *ej* na nepatřičných místech, vyskytující se především v německém kontextu (*de Maleteyn* ‘Maletín’, *de Huleyn* ‘Hulín’, *de Eywancze* ‘Ivaneč’) (Lamprecht 1986, s. 107).

Německé diftongizace *ī > ei* a *ū > au* se šíří od konce 12. st. z centra změny, jímž byl jihobavorský dialekt v rakouských Korutanech, na sever; ve 14. st. již zaujímají celý prostor východní horní němčiny, Čechy, Slezsko a část Durynska, v dalším století pokrývají dialekt

hornosaský a švábský, v 16. století dialekty franské a zastavují se na hranici s dialekty dolnoněmeckými a alemanským (Bednarczuk 2000, s. 51; Schmidt 1970, s. 295–296). Zajímavé svědectví o pronikání diftongů do němčiny na českém území podává dílo Ulricha z Eschenbachu, který působil na přemyslovském dvoře v letech 1270–1290 a užívá již diftongu *ou* za *ū*, ale ještě ne *ei* za *ī* (Schwarz 1934, s. 527). Jak už bylo řečeno, ve 14. st. se oba diftongy v němčině pražské kanceláře běžně používají (převážně v podobách *ei*, *au*), v 15. st. pak se původní diftongy *ei*, *ou*, *eu* mění na *ai*, *au*, *oi* a v této podobě díky Lutherovi vstupují i do literárního jazyka (Bednarczuk 2000).

Je tedy zřejmé, že z posuzovaných změn v samohláskovém systému je v tomto případě časová souvislost něm. a české změny nejbližší, i když i tak by se česká diftongizace projevila s prodlevou několika desetiletí proti domnělé něm. předloze. V této souvislosti bychom ještě upozornili na jeden méně známý sociolingvistický fakt. Obvykle se má za to, že sílící germanizaci obyvatelstva českých zemí učinila přítrž až husitská revoluce (Schwarz 1934, s. 530, cituje i Bednarczuk 2000, s. 54). Podle novějších poznatků však podíl německy mluvícího obyvatelstva – především ve městech – soustavně klesal již od morových epidemií zhruba v pol. 14. st. (*Dějiny* 1988, s. 70). Německý vliv na české diftongizace by se tedy měl projevit až v době úbytku německého obyvatelstva.

4.2. V provedení diftongizace vysokých samohlásek jsou mezi češ. a něm. závažné rozdíly. Odpůrci něm. vlivu poukazují na zřejmý fakt, že v něm. se diftongizují *ī* a *ū*, v češ. však *y* a *ú*, zatímco *í* – kromě případů, kdy přešlo v *y* po sykavkách (*cejtít*, *sejto*, *vozejk*) a v nářečích i po *l*, *ř*, *č*, *ž*, *š* (Komárek 1962, s. 161) – zůstává. Pokud tedy uvažujeme o možnosti vlivu česky mluvících německých obyvatel, kteří mohli své artikulační zvyklosti přenášet do české výslovnosti (srov. Lamprecht 1986, s. 108 s odkazem na Havránka), zdá se divné, že se tak nedělo ve formálně blízkých výpůjčkách jako *víno* (něm. *Wein*), *míle* (něm. *Meile*), *chvíle* (něm. *Weile*), ale ve slovech s *y*. I foneticky muselo být nhn. *i* bližší stč. vysokému, přednímu *i* než *y* artikulovanému

s nízkým ústním formantem a blížícimu se výslovností širokému *e* (viz popis u Komárka 1962, s. 89–90).

Rozdíl je i ve fonetickém průběhu diftongizace. Kolísání v psaní *ey* a *ay* a používání spřežky *au* za *ou* až do reformy českého pravopisu v polovině 19. století ukazují, že nově vzniklé diftongy nebyly zpočátku totožné s dnešním *ej*, resp. *ou*. Nepřijímá se již Gebauerova myšlenka, že se v obou dvojhhláskách původně vyslovovalo *a*; dnes se v první části diftongů vidí neurčitý nelabializovaný zadní vokál (Lamprecht 1986, s. 109–111; Komárek 1962, s. 164–166), který se později ztotožnil s *e*, resp. *o*. V něm. se dlouhé monoftongy *ī*, *ū*, *iu* změnily nejprve v *ei*, *au*, *eu(äu)*, které splynuly se starými diftongy *ei*, *ou*, *öu*; v 15. st. pak se jejich výslovnost upravuje na *ai*, *au*, *oi*. Z těchto rozdílů však samozřejmě nemůžeme vyvozovat velké závěry – něm. fonetický vliv se obvykle vysvětluje jako jistý impuls, který proces diftongizace nastartoval, další průběh již mohl být v obou jazycích poněkud odlišný.

4.3. Diftongizace vysokých samohlásek nejsou ve slov. jazycích tak obvyklé jako diftongizace samohlásek středních. U nás se provedly v českých nářečích v užším slova smyslu (původně však zřejmě – a to je z hlediska případného něm. vlivu překvapivé – bez jihozápadního okraje, srov. Lamprecht 1986, s. 108), v nářečích středomoravských a v přechodném pásu mezi nářečími středomoravskými a východomoravskými, tj. v nářečí kelečském a nářečích dolských, v nichž se diftongizuje *i* < *uo* a každé *í* včetně *í* < *ie*. Ve slovenštině najdeme diftongizaci v jižní části středoslovenských nářečí (Vážný 1934, s. 227 a 288). Bednarczuk (2000, s. 54) vidí paralelu k české diftongizaci v polabštině, kde podléhají diftongizaci *i*, *y*, *u* v dlouhých slabikách (např. *bait* ‘bít’, *dāim* ‘dým’, *mauxo/māixo* ‘moucha’). Tento jev ovšem nemá jednoznačný výklad (srov. i Polaňski 1993, s. 303). Trost (1968, s. 7–8) něm. vliv vylučuje, protože dněm. nářečí v Lünenbursku, krajích Drawehn a Wendland, kde byla sídla Polabanů, nejsou dotčena tzv. nhn. diftongizací (Bednarczuk proti tomu předpokládá sekundární rozšíření diftongů i v této oblasti), a prosazuje interní výklad podobný internímu výkladu české diftongizace (viz níže). V polštině se vysky-

tuje diftongizace $u > o''$ v severozápadních velkopolských nářečích. Jiné Bednarczukovy příklady ze západního Polska nejsou přesvědčivé, protože diftongy *ou/au*, *ei* tam nevznikají z vysokých samohlásek. Také v některých z rozmanitých sln. dialektů najdeme *ei* a *ou*, ale většinou za $\bar{e}$, $\bar{o}$. Sklon k diftongické výslovnosti byl zjištěn i u ruského *y* a předpokládá se – na základě spřežky ь – i pro staroslověnštinu, obdobný diftong se uvádí i v makedonských nářečích (Komárek 1962, s. 164–165).

4.4. Vliv něm. na diftongizaci čes. *ú* a *ý* – zřejmě především kvůli časové souvislosti – jsou ochotni připustit i autoři, kteří jsou jinak vůči něm. působení na českou fonetiku skeptičtí. Gebauerovu domněnku o něm. vlivu v tomto případě připouští Beer (přesvědčuje ho paralelnost diftongizací dvou vysokých samohlásek v čes. a něm.), proti se jednoznačně staví Trávníček a Trost. Komárek i Lamprecht zastávají názor, že možnost něm. vlivu nelze ani potvrdit, ani zcela vyloučit. Přitom právě Lamprecht (1986, s. 108 n.) poukázal na možnou souvislost se zánikem měkkostní korelace. Obecná tendence dlouhých samohlásek k disimilaci počátku a konce jejich artikulace podle něj mohla být podpořena tím, že se jazyk snažil uchovat protiklad slabik $b'i - b'y$, který by byl v důsledku depalatalizačních procesů v době zanikání měkkostní korelace odstraněn. Obdobné tendence k zachování protikladu slabik $s i$ a y se projevují i na jiných okrajích slovanského území, na nichž by došlo k splynutí i a y (již zmíněná polabština, staroslověnština, makedonská nářečí i okrajová nářečí velkopolská). Lamprecht nachází i další zajímavý důkaz vztahu diftongizace k měkkostní korelaci: na okrajových úsecích našeho území, kde se měkkostní korelace déle zachovala, diftongizace buď vůbec nenastala (severovýchodní Morava), nebo se provedla se zpožděním (jihozápadní Čechy). Z toho vyplývá, že se při výkladech diftongizace můžeme bez cizího vlivu docela dobře obejít, přesto však Lamprecht jistou možnost vlivu připouští jako podporu domácích vývojových tendencí.

Zjištěná souvislost českých diftongizací se ztrátou párové měkkosti a fakt, že v češtině se diftongizuje *ý* a ne *í* jako v němčině, svědčí podle našeho názoru jasně proti německému vlivu. Rozdíl v diftongizaci

čes. *ý* – něm. $\bar{i}$ by se dal vysvětlit snad jedině tím, že by popud k diftongizací vyšel od *ú* a v češtině by se ze systémových důvodů paralelně diftongizovalo pouze artikulačně bližší *ý*, zatímco v němčině se diftongizovaly všechny vysoké ($\bar{u}$, $\bar{ü}$, $\bar{i}$). To je však málo pravděpodobné, naopak Komárek i Lamprecht soudí, že impuls k diftongizaci *ú* vzešel od *ý*. Připouštět německý vliv pouze na základě historickospolečenských podmínek (Lamprecht 1958, s. 90 a 1986, s. 109) se nám zdá zbytečné, zvláště když jsme viděli, že ani chronologické a sociolingvistické souvislosti české a německé změny nejsou bezvadné.

5. Závěr

5.1. Z analýzy staročeských hláskových změn (přehlásky, ztráta měkkostní korelace, diftongizace) nám vychází, že předpokládat fonetický či dokonce fonologický vliv němčiny na starou češtinu je neopodstatněné. Zmíněné změny lze vyložit interně, zevnitř fonologického systému, jak ve svých pracích přesvědčivě ukázali především Komárek a Lamprecht. Zjevná je souvislost hlavní historické depalatalizace a staročeských přehlásek. Změna $'a > \bar{e}$ byla předpokladem pro depalatalizaci ve skupinách $C'e$, přehlásky $'u > i$ a $'o > \bar{e}$ podle našeho názoru výrazně přispěly k úplnému zániku měkkostní korelace (v tom se lišíme od Komárka, pro něhož byla *prius* ztráta měkkostní korelace). Se zánikem měkkostní korelace souvisejí diftongizace $ó > uo$ (případně $\bar{e} > ie$) a $ý > ej$, $ú > ou$ – v prvním případě dochází k vydělení labializace a jotace, ve druhém je motivací zachovat původní protiklad slabik $b'i - b'y$. Příčinu stč. přehlásek, které podle našeho názoru stojí na začátku řetězce zmíněných změn, lze spolu s Lamprechtem spatřovat ve zděděných psl. tendencích k slabičné synharmonii, které se projevují i jinde na slovanském území. V každém případě je něm. vliv na stč. přehlásky ze všech zkoumaných změn nejméně pravděpodobný (z hlediska chronologie, sociolingvistické situace i podmínek změny).

5.2. Určité shody v hláskoslovném vývoji češtiny a němčiny jsou tedy dílem náhodné, dílem výsledkem paralelního vývoje. Za zcela nesouvisející považujeme provedení něm. umlautu a českých přehlá-

sek, které jsou v mnoha aspektech výrazně rozdílné. Stejně tak podle našeho názoru nesouvisí absence párové měkkosti v něm. s její ztrátou v češtině. Určitý paralelní vývoj – i když způsobený různými podněty a provedený v různé době – lze vidět ve vývoji dlouhých samohlásek. V obou jazycích došlo nejprve k diftongizaci středových samohlásek *é, ó* na *ie, uo*. V oblasti vysokých samohlásek došlo v obou jazycích k vytvoření klesavých diftongů *ei, ou*, které tvoří symetrický protějšek k stoupavým diftongům *ie, uo*. Tyto stoupavé diftongy se ovšem vzá-
pětí monoftongizují a nastupují na místo uvolněné diftongizací vyso-
kých samohlásek. Je zajímavé, že tato poslední paralelní změna –
i když způsobem provedení i časově si v obou jazycích dobře odpoví-
dající (srov. dokonce i něm. psaní *ü*, později *u*, Schmidt 296) – nebývá
zastánci něm. vlivu na češtinu brána v úvahu. Je to zřejmě proto, že
v tomto případě je systémová potřeba této změny v češ. evidentní – po
diftongizaci *ú, ý* nemá *í* zadní protějšek a na jeho místo nastupuje
ů (uo), zatímco *í (ie)* splývá s původním *í*.

5.3. Nelze souhlasit s tvrzením, že přehlásky a diftongizace jsou
v němčině živé od nejstarších dob dodnes, zatímco ve slovanštině se
projevují hlavně v oblastech kontaktu s němčinou (Bednarczuk 2000,
s. 56). Přehlásky – ovšem typově podstatně rozdílné od něm. umlautu
– jsou typické pro praslovanštinu a jako určitá reminiscence se obje-
vují i v historické době různě po slovanském území, nejdůsledněji arci
v češtině. Stejně tak i diftongy, především za střední samohlásky *ē, ō*,
jsou na celém slovanském území běžné.

5.4. Argumenty pro německý vliv na fonetiku a fonologii češtiny
jsou tedy podle našeho názoru málo přesvědčivé. Metodologicky zá-
važná otázka fonetického a fonologického vlivu jazyka na jazyk však
zůstává otevřena a zasluhuje další důkladné zkoumání.

Literatura

Bednarczuk L., 2000, *Czy istnieją wpływy niemieckie w fonetyce czeskiej? Szkrovište slovesnoje. Studia slawistyczne ofiarowane profesorowi Jerzemu Ruskowi na 70 urodziny*, red. W. Stępnia-Minczewa i W. Boryś, Kraków,
s. 47–56.

Beer A., 1905, *O stopách vlivu němčiny v češtině staré*, „Věstník Královské české akademie nauk” III, s. 1–25.

Dějiny obyvatelstva českých zemí, 1988, Praha.

Gebauer J., 1896, *Historická mluvnice jazyka českého I*, 1. vyd., Praha.

Havránek B., 1934, *Nářečí česká*, „Československá vlastivěda. Jazyk” [Praha] III, s. 84–218.

Hock H., 1991, *Principles of Historical Linguistics*, Berlin.

Komárek M., 1962, *Historická mluvnice česká I, Hláskosloví*, 2. vyd., Praha.

Kuraszkiewicz W., 1963, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa.

Lamprecht A., 1958, *K otázce vlivu jazyka na jazyk*, „Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity”, VII, A 6, s. 88–94.

Lamprecht A., 1965, *Zur Frage der Tschechisch-deutschen Sprachkonvergenz*, [in:] *Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur*, Berlin, s. 29–33.

Lamprecht A., 1987, *Praslovanština*, Praha.

Lamprecht A., Šlosar D., Bauer J., 1986, *Historická mluvnice češtiny*, Praha.

Logar T., 1996, *Diftongizacija in monoftongizacija v slovenskih dialektih*, [in:] *Dialektološke in jezikovnogodovinske razprave*, Ljubljana, s. 26–29.

Nitsch K., 1957, *Dialekty języka polskiego*, Wrocław–Kraków.

Novák E., 1939–1940, *Neznáme nemecké vplyvy na západoslovanský, východoslovanský a maďarský konsonantizmus*, „Linguistica slovac” I–II, s. 106–117.

Polański K., 1993, *The Slavonic Languages*, London–New York.

Schmidt W. (red.), 1970, *Geschichte der deutschen Sprache*, Berlin.

Schwarz E., 1934, *Německý jazyk na území ČSR*, „Československá vlastivěda. Jazyk” [Praha] III, s. 524–597.

Sławski F., 1962, *Zarys dialektologii południowosłowiańskiej*, Warszawa.

Trávníček F., 1935, *Historická mluvnice československá*, Praha.

Trost P., 1965, *Deutsch-tschechische Zweisprachigkeit*, [in:] *Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur*, Berlin, s. 21–28.

Trost P., 1968, *O diftongizaci v polabštině*, „Slavica Pragensia” [Praha] X, s. 7–8.

Trost P., 1995, *Německé vlivy na slovanské jazyky*, [in:] *Studie o jazycích a literatuře*, Praha, s. 110–112.

Vachek J., 1962, *K otázce vlivu vnějších činitelů na vývoj jazykového systému*, „Slavica Pragensia” [Praha] IV, s. 35–46.

Vážný V., 1934, *Nářečí slovenská*, „Československá vlastivěda. Jazyk” [Praha] III, s. 219–310.

ZE ZJAWISK WSPÓLCZESNEGO JĘZYKA CZESKIEGO

Milan Hrdlička

Praha

Šedesát dva studentek

Jistě není třeba zdůrazňovat obecně známou skutečnost, že pokud jde o formální stránku, patří číslovky ke slovním druhům velmi obtížným, a to nejenom pro zahraniční bohemisty. V nejednom případě totiž nebývá snadné náležitě se orientovat v jednotlivých deklinačních paradigmatech, nebývá vzácností, že i rodilý mluvčí může zůstat na pochybách, která forma, resp. která z variant přicházejících v úvahu, je spisovná (máme na mysli např. dublety či tripletu typu *ke sto lidem, ke stu lidí, ke stu lidem* apod.) a která už (ještě) do spisovného jazyka nepatří.

Z celé plejády pasáží, jež mohou po formální stránce činit potíže, vybíráme tu, která figuruje v názvu příspěvku. Jde o situaci, v níž se může, ale také nemusí, formálně projevit shoda číslovky s gramatickým rodem počítaného předmětu/počítané osoby. Jedná se tedy o spojení, kdy se na posledním místě složeného numerického výrazu objeví číslo, které výše zmíněnou shodu po formální stránce umožňuje. Konkrétně se to týká rodových číslovek *jeden, jedna, jedno; dva* a *dvě*. V tomto smyslu může dojít ke třem následujícím variantám:

1. Mluvnický rod se v takovém případě uplatňuje – jde o výrazy typu *šedesát dva studenti, šedesát dvě studentky, šedesát dvě auta*. Lze konstatovat, že podobná vyjádření jsou již delší dobu na ústupu, četnost jejich výskytu má klesající tendenci.

Z hlediska formálního tvarosloví má v případě takových spojení mluvčí na zřeteli v podstatě především finální číslici kvantifikátoru – pro výslednou jazykovou realizaci je tedy v jistém smyslu lhostejné, zda jde výlučně o číslovku 2 (*dva studenti* apod.), či zda se jedná o číselný výraz vyšší, např. 1862 (*tisíc osm set šedesát dva studenti*). Pojetí numerického vyjádření má pak následně vliv i na formální podobu predikátu – s ohledem na situaci je v čísle jednotném nebo množném, z hlediska pravopisné-

ho se projevuje kongruence v rodě a čísle, viz výpovědi typu *Přišel šedesát jeden student. Přišla šedesát jedna studentka. Přišlo šedesát jedno dítě. Přišli šedesát dva studenti*. atd.

2. Shoda v mluvnickém rodě mezi číslovkou a počítaným předmětem se neuplatňuje – jde o výrazy jako *šedesát dva studentů/studentek/aut*. Zde dochází ke ztrátě formálního odlišení gramatického rodu posledního čísla složené číslovky, pro všechny rody se tedy užívá „univerzálního“ tvaru rodu mužského.

Příčina podle našeho soudu spočívá v tom, že se na dané číslo (na daný počet) pohlíží jako na číslo větší než ona zlomová kvantita pět (viz blíže náš příspěvek *O číslovce pět* v „Naší řeči“ 2002), chápe se tedy nikoliv už ve smyslu nespojitém, složeném, tedy jako „60+2“, nýbrž komplexně, čili jako „62“, což s sebou přináší známé důsledky: počítaný předmět je v genitivu, eventuální predikát by měl neosobní tvar jednotného čísla, tedy kupř. *Přijelo šedesát dva studentů/studentek/aut*.

Komplikaci navíc ovšem představuje výraz typu *šedesát jedna studentů*. Zde totiž ve funkci onoho univerzálního výrazu nestojí číslovka ve tvaru rodu mužského (*jeden*), nýbrž ženského (*jedna*). Vysvětlení je podle našeho názoru snad možné hledat ve spojitosti těchto výrazů s počítáním (od jedné výše). Vedle méně frekventovaného vyjádření *jeden – dva – tři...* (mluvčí má na mysli „celky“, odtud tvar rodu mužského) v úzu převažují formy *jedna – dvě – tři...* (mluvčí má na mysli „celé jednotky“; srov. také spojení typu 1,05: *jedna celá nula pět* – proto tvar rodu ženského).

3. Shoda v rodě mezi číslovkou a počítaným předmětem se neuplatňuje – máme na mysli číslovky základní typu *dvašedesát studentů/studentek/aut* (tvar *dvěšedesát* neexistuje), kdy mužský tvar číslovky 2 (*dva*) opět zastupuje všechny tři rody.

Podobně je tomu v případě odpovídající číslovky řadové, v níž první komponent složeného číselného výrazu rodově odlišení neodráží: *dvašedesátý student, dvašedesátá studentka, dvašedesáté auto* (ani zde se nesetkáme s výrazem typu „dvěšedesátá“ *studentka* apod.). Pro úplnost ještě připomínáme existenci spojení jako *šedesátý druhý student* atd.

Co říci závěrem? Pro náležitou prezentaci mluvnické češtiny pro cizince je nezbytné, aby byl zpracován její optimální popis, jenž by explicitně formuloval všechny relevantní skutečnosti. U jinojazyčného mluvčího totiž v případě naší mateřštiny nelze spoléhat na jeho jazykové povědomí, jazykový cit ani na dokonalou znalost domácího úzu.

Mají trochu hlad

Bylo by snad možné konstatovat, že vcelku převládá všeobecně přijímaný názor, že se po výrazech označujících (neurčité) množství (*moc, hodně, dost, málo, trochu*, ev. i v jejich stupňované podobě *méně, více* aj.) užívá v češtině jméno, resp. podstatné jméno v genitivu: *Má hodně starostí, Chtěla by víc peněz, Nemáme dost času* apod.

Zásada o užívání postponovaného substantiva v druhém pádu samozřejmě v celé řadě, dalo by se říci ve většině, případů platí. Na druhé straně se ovšem vyskytuje nemálo frekventovaných spojení, v nichž tomu tak není, a to jak v češtině spisovné, tak v běžně mluvené řeči – příslušné substantivum totiž nemá tvar v genitivu, nýbrž v nominativu (po slovese *být*) nebo v akuzativu (po určitých slovesech tranzitivních).

O jaká spojení se jedná?

Bez nároku na úplnost uvádíme následující případy: často jde o spojení vyjadřující určité duševní nebo tělesné stavy a pocity, např.: *Mám trochu hlad/žízeň/strach/vzteklivost/trému/obavu; Mají z toho dost hrůzy/srandy/vítr* apod.

Další z oblastí výskytu takových spojení je zachycení stavu počasí, atmosférických jevů (*Je tam dost vítr. Hlásili dost náledí* aj.) a především pak vyjádření nejrůznějších okolností děje (*Mám dneska dost šofr, Má dost smůlu/štěstí, Má v tom dost zmatek/chaos, Mají o té problematice dost přehled, Má dost odvahy/potíže/problémy* atd.). V neposlední řadě jde rovněž o tvrzení hodnotící (*Je to dost pakárna/vodvaz/nářez/ostuda/náhoda/trapas*), a to i pokud jde o osoby: *je to dost rapl/pruďas/náfuka/dříč/nemehlo/klid'as...*

Jakým způsobem ono neužití genitivu ve výše uvedených případech vysvětlit? Nabízí se několik různě přesvědčivých variant řešení s různě omezenou platností dosahu.

Předně by se v některých z uvedených případů mohlo jednat o slovně-druhovou transpozici, a to dvojího druhu:

1. Vyjádření typu *Mají trochu hlad*. by bylo možné transformovat na vyjádření synonymní – *Jsou trochu hladoví*; v případě adjektiv, jak známo, se v takových spojeních genitivu neužívá.

2. Totéž spojení by bylo možné verbalizovat, a tím by mohl být význam množství vyjádřený příslušným výrazem v jistém smyslu utlumen – po výrazu množství by totiž nenásledovalo jméno, nýbrž sloveso: *Mají trochu hlad = Trochu hladoví*.

Takové vysvětlení se nám ale nezdá příliš uspokojivé, a nadto zahrnuje pouze některé z výše uvedených případů.

Jako podstatně výstižnější vysvětlení s obecnější platností se nám jeví následující postup: přistupovat k podobným spojení jako eliptickým, srov. např. *Mám dost hlad = Mám dost velký hlad, Je to dost nesmysl = Je to dost velký nesmysl* apod.

I po tomto ozřejmení se však dále setkáváme s případy, jež se mu vymykají; v určitých případech jsme svědky dvojího možného užití jména po výrazu množství (tedy jména v nominativu nebo v genitivu), a to i s jistým významovým odlišením. Podívejme se na následující příklady:

Máme už dost hlad ‘dotyční konstatují, že jsou poměrně vyhládlí’ x *Máme už dost hladu!* ‘takového spojení může být užito kupř. na protestní demonstraci zbídačeného obyvatelstva, kdy se poukazuje na nutnost skoncovat s danou skutečností’.

Je tam trochu led. ‘dává se na vědomí, že je venku/na vozovce apod. umrzlo’ x *Je tam trochu ledu* ‘sděluje se, že je např. v určitém nápoji pár kostek ledu’.

Domníváme se, že by bylo vhodné dosavadní jednoznačné a poněkud zjednodušující pravidlo o užití genitivu po výrazech množství přehodnotit (zejména pro potřeby jinojazyčných mluvčích) a upravit takovým způsobem, aby adekvátně vystihovalo současnou jazykovou praxi.

RECENZJE, OMÓWIENIA, NOTY

Naděžda Kvítková, *Staročeský text z kvantitativního hlediska*, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Praha 2001, 124 s.

Prezentowana publikacja wpisuje się w nurt statystycznych badań leksykologicznych nad językiem czeskim. Stanowi w nim jednak swoiste *novum*, dotyczy bowiem słownictwa czternastowiecznej czeszczyzny. Dotychczasowe badania poświęcone były ilościowej analizie leksyki głównie współczesnego języka czeskiego i zaowocowały opracowaniem słowników frekwencyjnych (por. *Frekvenční...* 1980, 1983). Diachroniczny aspekt reprezentują – jak pisze Autorka we wstępie (s. 7) – statystyczne badania języka J. A. Komenského przeprowadzone przez Kučera (Kučera 1992).

Trzon książki N. Kvítkovej to lista rangowa ($f \geq 1$) (*Seřazení lemmat podle klesající frekvence*, s. 19–54) oraz lista frekwencyjna w układzie alfabetycznym (*Slovník abecedně uspořádaných lemmat*, s. 55–91). Ponadto publikacja zawiera *Przedmowę* (s. 5–6), *Wstęp* (s. 7) oraz następujące rozdziały: 1. *Kvantitativní zkoumání autorského slovníku* (s. 8–10), 2. *Rukopis Vídeňský jako základ pro frekvenční analýzu textu Staročeské kroniky tak řečeného Dalimila* (s. 11–13), 3. *Tvorba frekvenčního slovníku Vídeňského rukopisu* (s. 14–18), 4. *Výsledky frekvenčních údajů a jejich srovnání s jinými korpusy* (s. 92–100), 5. *Osobní jména ve Vídeňském rukopise Dalimilovy kroniky* (s. 101–109), 6. *Substantivizace adjektiv* (s. 110–116). Do opracowania dołączono także przykłady kontekstów, w jakich niektóre leksemy występują w języku badanego przez Autorkę dzieła (s. 117–120), bibliografię (s. 121–123) oraz streszczenie w języku angielskim (s. 123–124).

Przedmiotem badań Autorki jest tekst Wiedeńskiego rękopisu *Staročeské Kroniky* tzw. *Dalimila*. Został on wybrany przez Badaczkę spośród licznych odpisów tego dzieła (por. Kvítková 1992) ze względu na stosunkowo duże podobieństwo do niezachowanego oryginału. Odpis ten sporządzono na pergaminie pod koniec XIV w. Obecnie znajduje się w Austriackiej Bibliotece Narodowej w Wiedniu.

Powstanie listy rangowej i frekwencyjnej języka kroniki Dalimila było możliwe – jak pisze Autorka (s. 5) – dzięki międzynarodowej współpracy Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Karola w Pradze i Uniwersytetu w Montrealu. W jej ramach kanadyjska uczelnia udostępniła czeskiemu uniwersytetowi program *Concorder*, powstały pierwotnie w celu sporządzania słowników frekwencyjnych dzieł wydawanych w języku rosyjskim i angielskim, a następnie dostosowany do potrzeb czeskiego użytkownika.

Materiał leksykalny poddany analizie ilościowej obejmuje 2 935 haseł (25 410 słowoform). W rozdziale czwartym (s. 92–100) Autorka dokonuje zestawienia wyni-

ków własnych badań z badaniami statystycznymi nad czeszczyzną siedemnastowieczną (Kučera 1992) i współczesną (*Frekvenční...* 1980, 1983). Punktem wyjścia jest język kroniki Dalimila. Badaczka omawia szczegółowo frekwencję poszczególnych części mowy, egzemplifikując swoje wywody porównaniem pierwszych dziesięciu najczęstszych wyrazów danej klasy we wszystkich trzech wspomnianych okresach rozwoju języka czeskiego (s. 92–98). Autorka stwierdza, że różnice, jakie dają się zaobserwować w występowaniu poszczególnych leksemów wynikają z następujących przyczyn:

- 1) rozwój systemu językowego, np.: stosowanie partykuł *-t'* (Dalimil $r = 40$, Komenský $r = 59$, współczesna czeszczyzna $r = 5026$) i *-ž* (Dalimil $r = 35$, Komenský $r = 52$, współczesna czeszczyzna – brak), które wyraźnie zanikają;
- 2) tematyka, np. szczególnie częste występowanie rzeczownika *kněz* w kronice Dalimila (w znaczeniu 'książe' $f = 375$, $r = 7$) spowodowane jest faktem, że dzieło to dotyczy wydarzeń historycznych związanych z panowaniem książąt na ziemiach czeskich (brak natomiast tego leksemu w pierwszej setce w pozostałych okresach);
- 3) styl i gatunek, jaki reprezentuje dzieło, np. dla kroniki typowe jest częste powtarzanie szczególnie początkowych i końcowych formuł, co ma wpływ na wysoką frekwencję przyimka *po* (Dalimil $r = 14$, Komenský $r = 68$, współczesna czeszczyzna $r = 27$) (por. s. 94).

Interesująco przedstawia się semantyczna analiza słownictwa kroniki Dalimila (s. 98–100). W oparciu o listę frekwencyjną Autorka dokonuje klasyfikacji materiału i wydziela cztery podstawowe kręgi, będące odzwierciedleniem tematyki dzieła. Leksemy koncentrują się wokół:

- 1) świeckiej władzy feudalnej w państwie czeskim (np.: *císař, kněz, koruna, král, právo, šlechta...*),
- 2) stylu życia rycerstwa i jego cech rodowych (np.: *bojišče, čtný/ctný/čestný, loviti, meč, turnejník...*),
- 3) problematyki religijnej (np.: *biskup, Bóh/buoh, klášter, křesťenství, modlitva, papež, pústeník...*),
- 4) stosunków rodowych i rodzinnych (np.: *bratr, mātě/mati, rodic, strýc...*).

Dwa ostatnie rozdziały, zamykające publikację, traktują o szczegółowych zagadnieniach języka czeskiego XIV w., które N. Kvítková przedstawia również w ujęciu statystycznym. W piątym rozdziale (s. 101–107) Autorka poddaje analizie nazwy osobowe występujące w kronice Dalimila. Jest to interesujący temat, ponieważ – jak stwierdza Badaczka – dzieło to zachowuje archaiczną postać czeszczyzny i dzięki temu widoczny jest w niej stary system antroponimiczny (s. 101). W materiale badawczym występują 163 nazwy osobowe. Są to imiona męskie (140) i żeńskie (23). Wyraźną różnicę we frekwencji Autorka tłumaczy tematyką dzieła (walki o władzę i zdobycze terytorialne to domena mężczyzn) oraz niższym statusem kobiety w stosunku do mężczyzny w społeczeństwie średniowiecznym. Najczęstsze imiona męskie

w kronice Dalimila to (np.): *Prěmysl*, *Václav* (f = 42), *Vladislav* (f = 35), *Břecislav* (f = 31), *Jan* (f = 28), *Boleslav* (f = 26), *Bořivoj* (f = 24) itd., najczęstsze zaś imiona żeńskie to (np.): *Libuše* (f = 19), *Vlasta* (f = 15), *Lidmila* (f = 7), *Jitka* (f = 6) itd. (por. s. 108).

Na podstawie danych ilościowych N. Kvítková ustala, że dla czeszczyzny czternastowiecznej jest charakterystyczne występowanie nazw osobowych jednowyrazowych, które mogą mieć dwie postaci:

- 1) wyrazy złożone z różnymi komponentami, najczęstsze to kompozita z drugim członem *-slav* (*Vladislav*), następnie *-mír* (*Jaromír*), *-voj* (*Bořivoj*), *-rad* (*Čstirad/Ctirad*) itp.;
- 2) wyrazy niezłożone utworzone:
 - a) od imiesłowów (np. *Kochan*, *Podiven*),
 - b) od apellatywów za pomocą sufiksów, np.: *-ata* (*Kojata*), *-yně* (*Mutyně*), *-ka* (*Radka*), *-uše* (*Libuše*) itd. (s. 103).

Rzadziej w badanym materiale pojawiają się nazwy osobowe dwuczłonowe, np.: *Berúnský Děřich*, *Jan Jablonský* lub *Jan z Strážě*, *Hron z Náchoda* (s. 105).

Autorka zwraca także uwagę na pochodzenie poszczególnych nazw własnych. Oprócz najczęstszych imion słowiańskich (np.: *Boleslav*, *Božěna*, *Libuše*, *Svatopluk*) w kronice Dalimila pojawiają się także imiona niemieckie (np.: *Dětmar*, *Heřman*, *Rudolt*), jak również imiona hebrajskie, greckie i łacińskie (np.: *Daniel*, *Dominik*, *Jiří*, *Ondřej*) (s. 104).

Ostatni rozdział swojej publikacji (s. 110–116) poświęca Badaczka zjawisku substancywizacji przymiotników. Wyróżnia substancywizację właściwą i uwarunkowaną kontekstem elipsy rzeczownika stojącego przy przymiotniku. Przekształcenie przymiotnika w rzeczownik dotyczy w kronice Dalimila nazw geograficznych (np.: *Hradečsko*, *Polsko*, *Tursko*) i nazw osób, uczestników wydarzeń. Do tej ostatniej grupy zalicza Autorka następujące przypadki:

- 1) przymiotnikowy człon wspomnianych w piątym rozdziale dwuwyrazowych nazw osobowych (np.: *Hynek Dubský*, *Jaroslav Jablonský*) (s. 111),
- 2) przymiotnik derywowany od nazwy kraju (np.: *mišenský*, *řečský*, *uherský*; N. Kvítková podkreśla ciekawy fakt, że w badanym materiale nie występuje w takiej funkcji przymiotnik *český*) (s. 111),
- 3) przymiotnik nazywający daną cechę:
 - a) pozytywną (*múdrý*, *věrný*, *pravý* czy też nie występujący już we współczesnej czeszczyźnie *kázany*) (s. 115),
 - b) negatywną (*lítý*, *nemúdrý*, *neudatný*) (s. 115),
 - c) określającą dotknięcie nieszczęściem lub chorobą (*chromý*, *chudý*, *malo-mocný*, *slepý*) (s. 115).

Badaczka zauważa, że niektóre z badanych przymiotników w funkcji rzeczowników występują w języku kroniki jako pary antonimów, np.: *mladý* – *starý*, *cizí* – *známý*, *cizí* – *bližní*, *chudý* – *bohatý* itp. (s. 112–113).

Elipsy rzeczownika stojącego przy przymiotniku – jak twierdzi Autorka – są w badanym materiale stosunkowo rzadkie. Występują m.in. w motywie nawiązującym do bajek Ezopa, za pomocą którego kronikarz porównuje ród szlachecki do wielkich żab, np.: *Věťšie sě žaby tehdy ctnějšimi mniechu, Malá za velikú sě skryješe* (s. 112).

Prezentowana publikacja N. Kvítkovej jest cennym studium słownictwa staroczeskiego. Słownik frekwencyjny bowiem, jaki przedstawia Autorka, stanowi bogate źródło do dalszych badań diachronicznych. Może służyć do licznych porównań ze stanem leksyki innych epok, dzięki czemu przyczyni się niewątpliwie do rozszerzenia wiedzy na temat rozwoju leksyki języka czeskiego. Ciekawe wydają m.in. badania semantyczne, których próbkę prezentuje Badaczka w rozdziale czwartym (s. 98–100). Tematyczne uporządkowanie materiału stanowi dobry punkt wyjścia do badań nad kulturą ówczesnych czasów.

Na podkreślenie zasługuje także fakt, że Autorka podjęła się niełatwego zadania. Opracowanie bowiem słownika frekwencyjnego języka staroczeskiego wymagało pokonania wielu trudności technicznych (materiał należało wpisać do komputera ręcznie, ponieważ nie można go było wskanować) i wątpliwości dotyczących opisu leksykograficznego (rozbudowana homonimia form, np.: *jmě* – M. I. poj. rzeczownika *jměno* lub 2. i 3. osoba aorystu od czasownika *jmieti*; znaczna wariantywność fonetyczna leksemów, np.: *Čstirad/Ctirad/Ctihrad*, *markrabie/markrabě/markrabi* itd.).

Na zakończenie należy dodać, że N. Kvítková jest znawczynią języka *Kroniki* tzw. *Dalimila*. W swoim dorobku naukowym posiada wiele publikacji, w których omówiła jego różne aspekty lingwistyczne. Badaczka przeprowadziła m.in. studia porównawcze rękopisów tego dzieła (np. Kvítková 1974), zajmowała się szczegółowymi zagadnieniami gramatycznymi (np. Kvítková 1991), jak również odbiciem w języku dzieła ówczesnych kontaktów czesko-słowiańskich i stereotypów niektórych nacji (Kvítková 1998). Brała także udział w pracach nad przygotowaniem krytycznego wydania tego czternastowiecznego dzieła kronikarskiego (*Staročeská kronika...* 1988).

Grażyna Balowska, Opole

Literatura

- Frekvenční slovník současné české publicistiky*, Praha 1983.
Frekvenční slovník současné odborné češtiny, Praha 1980.
Kučera K., 1992, *Nejčastější slova v českých spisech J. A. Komenského*, „Folia philologica. Supplementum” II, s. 81–87.
Kvítková N., 1974, *Lexikální a stylizační rozdíly u hlavních skupin rukopisů kroniky tak řečeného Dalimila*, „Listy filologické”, 97, s. 21–25.
Kvítková N., 1991, *K užívání préterit ve staré češtině*, „Listy filologické” 114, s. 237–242.
Kvítková N., 1992, *Proměny textu a jazyka Dalimilovy kroniky ve 14. a 15. století*, Univerzita Karlova, Praha.

K v í t k o v á N., 1998, *Odráž česko-slovanských kontaktů ve »Staročeské kronice tak řečeného Dalimila«*, [in:] *Česká slavistika 1998. České přednášky pro XII. mezinárodní sjezd slavistů*, Praha, s. 179–183.

Staročeská kronika tak řečeného Dalimila 1 a 2., 1988, k vydání připravili Jiří Daňhelka, Karel Hádek, Bohuslav Havránek, Naděžda Kvítková, Praha, Academia 1988.

Česká a polská emigrační literatura. Emigracyjna literatura czeska i polska. Sborník z mezinárodní vědecké konference.

Materialy z międzynarodowej konferencji naukowej,

red. Libor Martinek, Martin Tichý,

Slezská univerzita v Opavě, Opava 2002, 310 s.

Zbiór artykułów pokonferencyjnych, który ukazał się w 2002 roku w Opawie, jest wynikiem siódmej z kolei konferencji międzynarodowej z udziałem naukowców polskich i czeskich, zorganizowanej przez Uniwersytet Śląski w Opawie¹. Konferencja odbyła się w dniach 14–15 listopada 2001 roku i była poświęcona czeskiej oraz polskiej literatury emigracyjnej.

Tom został podzielony w taki sposób, że na początku znajdują się referaty autorów czeskich i autorki słowackiej (Viery žemberovej z Prešova), w drugiej części zaś artykuły naukowców polskich. Na końcu, tuż przed podsumowaniem zbioru, znajduje się jedyny artykuł niemiecki, napisany przez Hansa-Christiana Trepte (z Lipska). Referaty zostały przez edytorów ujęte w określone ramy kompozycyjne: rolę początku pełni artykuł Jiřego Damborskiego, w którym autor opisuje najistotniejszą różnicę między polską a czeską literaturą powstającą poza granicami kraju. Według J. Damborskiego istotne jest podejście do literatury, łączące się ze świadomością odbiorcy. Dla Polaków, którzy mają tradycję wielkiej romantycznej literatury emigracyjnej, wydźwięk słowa *emigracja* jest pozytywny. Twórcy czescy, którzy poza granicami kraju zaczęli tworzyć głównie w latach powojennych, często, dzięki oddziaływaniu propagandy komunistycznej, byli przez rodaków traktowani jako zdrajcy narodu.

Natomiast podsumowaniem jest artykuł zatytułowanym *Česká a polská exilová literatura*, w którym krótko omówiono tematykę wszystkich referatów wchodzących w skład omawianej pozycji, a także podano notki biograficzne autorów publikowanych prac.

¹ Wszystkie daty oraz tematy konferencji wymienione zostają na końcu książki w podsumowaniu zawartości zbioru.

Wśród referatów zarówno polskich, jak i czeskich, znajdują się prace komparatystyczne, w których autorzy wskazują na podobieństwa i różnice literatury polskiej i czeskiej (autorów piszących poza granicami swojego kraju) powstałej w zbliżonym przedziale czasowym. Przykładem artykułu porównawczego może być referat Drahomíra Šajtara z Ostrawy (*Neviditelný domov*) lub polski tekst Leszka Engelkinga (*»Miejsca, które opuściliśmy żyją dalej«*. *Nostalgiczne przywoływanie przeszłości w emigracyjnej poezji Jana Lechonia i Ivana Blatnego*). D. Šajtar dokonuje interesującej analogii, porównując ze sobą dwie antologie: polską – *Najwybitniejsi poeci emigracji współczesnej* i czeską – *Neviditelný domov*, które ukazały się na emigracji, w Paryżu, w latach pięćdziesiątych (1951 – polska, 1954 – czeska). Według autora, pomimo istotnych różnic, w antologiach można dopatrzyć się także wielu podobieństw: najważniejszym z nich jest – według D. Šajtara – polityzacja utworów wchodzących w skład analizowanych przez niego antologii, a także ich ocena przez krytyków literackich. W tym miejscu jako przykład autor referatu podaje recenzję polskiego zbioru napisaną przez Juliana Przybosa oraz omówienie antologii czeskiej, będące zarazem jej słowem wstępnym, autorstwa Jana Tumliřa. Oba teksty krytycznoliterackie są do siebie podobne, choć, jak udowadnia Šajtar, krytycy nie znali wzajemnie swoich prac.

Szukaniem podobieństw u różnych na pozór poetów, zajmuje się Leszek Engelking, który porównuje ze sobą biografie, a także twórczość Jana Lechonia oraz Ivana Blatnego. Ciekawym rysem, łączącym poetów w życiu osobistym, były – według niego – ich cechy charakteru, prowadzące do zaburzeń w codziennej egzystencji i postaw neurotycznych. W poezji Lechonia i Blatnego, mimo odmiennej tematyki, autor referatu dostrzega wiele podobieństw, przede wszystkim dotyczących kompozycji (np. tendencja do klasycyzowania formy wierszy).

Wśród czeskich referatów przeważają prace autorów związanych z Opawą (na czternaście – aż osiem). Badacze czeskich interesuje zarówno proza emigracyjna (m.in.: Viléma Hejla, Jana Čepa, Jiřiho Grušy, Benjamína Kurasa, Josefa Jedličky), jak i poezja powstająca poza granicami Czech (m.in.: Jaroslava Havelki, Libora Kovala, Libuřy Čačalovej). Wśród artykułów, w których poruszono temat dramatycznej samotności i wyobcowania twórców piszących na obczyźnie (np: *Třikrát na téma »český úděl«* aneb *Proza jako hledání identity* Ladislava Soldána, *Exil jako stav duše* Drahomíry Vlašinovej), oraz tych, w których zwrócono przede wszystkim uwagę na polityczny aspekt charakteru literatury emigracyjnej, związany często z represjami władz państwowych wobec twórców (np. *Peroutkřiv dvojí exil* Martina Tichego, *Vyrovnání s totalitou ve vzpomínkové tvorbě exilových autorů po roce 1968* Joanny Czaplińskiej), wyróżnia się referat Libora Martinka – *Kapky na skle. Haiku Libora Kovala*. Tekst ten nie koncentruje się na samej tematyce poezji Kovala, lecz zwraca uwagę przede wszystkim na nietypową dla czeskiej poezji formę, jaką są wzięte z tradycji japońskiej wiersze haiku. Autor wprowadza czytelników w formalno-teoretyczne podstawy poezji haiku, a następnie wśród utworów Kovala odszukuje podstawowe cechy nawiązujące do japońskiej poezji. Martinek nie boi się również wspomnieć

o wadach twórczości poetyckiej Kovala: naiwności oraz banalności niektórych jego utworów. Zwraca także uwagę na trudności, jakie poeta napotykał, próbując przejąć japońską formę na grunt poezji czeskiej.

Warto też dodać, że *Vyrovnnání s totalitou ve vzpomínkové tvorbě exilových autorů po roce 1968* Joanny Czaplińskiej jest jedynym w omawianym zbiorze tekstem polskiego autora, który został poświęcony literaturze czeskiej oraz został napisany w języku czeskim.

Czescy autorzy referatów, pisząc o rodzimej literaturze, odwoływali się w swoich pracach do polskiej tradycji literatury emigracyjnej jako do tej, która posiada dłuższą historię ugruntowaną na dobre twórczością romantyków w okresie Wielkiej Emigracji. Ludvík Štěpán (Brno) w referacie zatytułowanym *Úloha prozaických hraničních forem v polské emigrační literatuře 20. století* omówił i sklasyfikował wybrane gatunki polskiej literatury emigracyjnej, które pojawiły się w XX wieku, przede wszystkim po II wojnie światowej. L. Štěpána interesują przede wszystkim gatunki graniczne, związane z narracją w pierwszej osobie, ze wspomnieniami. Koncentruje się on na reportażu, dziennikach i listach oraz esejach, mających charakter zapisków osobistych. Czeski badacz powołuje się na znane nazwiska polskich twórców emigracyjnych (m.in.: Arkadego Fiedlera, Ksawerego Pruszyńskiego, Aleksandra Watta, Andrzeja Bobkowskiego, Czesława Miłosza, Witolda Gombrowicza, Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, Stanisława Vinceza).

Autorzy referatów zarówno polscy, jak i czescy, zwracają uwagę na charakter literatury emigracyjnej, która często bywała sentymentalna, pełna nostalgii, w której utracona ojczyzna jawiła się twórcom jako raj, do którego nie ma już powrotu. Typowy dla twórców emigracyjnych jest również stan duszy: człowieka zagubionego, często kosmopolity, bez prawdziwych korzeni, lecz nieumiejącego zachować obiektywizmu wobec tego, co związane jest z krajem pochodzenia. Na tle tych stereotypów związanych z twórcami emigracyjnymi doznacza się tekst Vladimíra Novotného *K nové interpretaci exilu v současné české próze*. Autor zwraca uwagę na utwory Jaroslava Vojevody, który ponawiał w swojej twórczości apel, by pisarze tworzący poza granicami Czech nie oddzielali „makroświata” emigracji od „mikroświata” związanego z ojczyzną. Vojevoda w swoich powieściach uznaje sentymentalizm oraz nostalgię za ucieczką od prawdziwych problemów. Novotný przy okazji analizy twórczości Vojevody zwraca uwagę na nieprzychylny sposób, w jaki krytyka odnosi się do powieści lub wierszy, które starają się przełamać stereotyp nieszczęśliwego Czecha-wygnanca. Ponadto V. Novotný uważa, że współczesna czeska proza emigracyjna zmienia swe oblicze. Na przykładzie Jana Křesadla i Ivy Perkové autor ukazuje, że wyjściem dla pisarza emigracyjnego może być albo utożsamienie się z kulturą masową, albo całkowite odcięcie się od tożsamości narodowej.

Wśród tekstów polskich, oprócz wymienionych wcześniej referatów Joanny Czaplińskiej oraz Leszka Engelkinga, warto również wspomnieć o innych referatach poświęconych czeskiej literaturze. Chodzi o *Karla Michala – pisarza gorzkiego i przewrotnego* Zofii Tarajło-Lipowskiej i o *Dwóch bardów emigracji. Poetykę tekstów Ja-*

cka Kaczmarzkiego i Karla Kryla Zbigniewa Stali. Reszta polskich prac dotyczy różnych przejawów literatury emigracyjnej w twórczości autorów polskich (m.in. Gustawa Zielińskiego, Pawła Łyska, Józefa Conrada Korzeniowskiego, Jana Brzękowskiego, Czesława Miłosza). Referaty polskie, podobnie jak prace czeskie, poruszają różnorodne tematy związane z literaturą emigracyjną, omówiona zostaje w nich zarówno proza dokumentacyjna (Stefan Melkowski), przekłady poezji (Dariusz Tomasz Lebiada), jak i proza sław polskiej emigracji: np. Sławomira Mrożka (Katarzyna Tałuć) czy Aleksandra Wata (Ryszard Zajęzkowski)².

Tom *Česká a polská emigrační literatura...* jest z uwagi na swój charakter interesującym źródłem informacji na temat polskiej i czeskiej literatury emigracyjnej. Dla czytelnika, który posiada już pewien zasób wiedzy na temat twórców emigracyjnych, lektura omawianej pracy może stać się doskonałym sposobem na poszerzenie i uzupełnienie informacji. Choć każdy z referatów poświęcony jest innemu twórcy lub innemu zjawisku związanemu z twórczością powstającą poza granicami ojczyzny, całość pracy pozwala uchwycić najważniejsze procesy, idee, formy, które wykształcili pisarze, tworząc na obczyźnie. Tom *Česká a polská emigrační literatura...* pozwala więc odbiorcy syntetycznie spojrzeć na ciekawe zjawisko, jakim jest polska i czeska twórczość emigracyjna.

Anna Janik, Opole

² Część omówienia dotycząca polskich autorów jest krótsza ze względu na charakter „Bohemistyki”, koncentruje się na referatach autorów czeskich oraz pracach polskich poświęconych literaturze czeskiej.

Książki nadesłane do redakcji „Bohemistyki”

„Usta as Albim Bohemica” I, č. 3 [ukazało się drukiem styczeń 2003 r.],
Katedra bohemistiky PF UJEP v Ústí nad Labem, 97 s., ISSN 1213–7618.

Ten numer czasopisma uesteckich filologów jest poświęcony historii, współczesności i przyszłości północnoczeskiej lingwistyki. Pod tą samą nazwą odbyło się 16 stycznia 2002 r. seminarium na Uniwersytecie w Ústí nad Labem. Wygłoszone na nim referaty znalazły się w prezentowanym numerze „Bohemiców”. Znajdują się tutaj następujące prace: *Z historie »ústecké lingvistiky«* Aleny Debickiej (s. 1–9), *Histories severočeské onomastiky a naše místo v ní* Ludvíka Kuby (s. 11–16), *Severočeské vysokoškolské výzkumy jako příspěvek k české antroponomastice* Miroslavy Knappo-

vej (s. 17–19), *Hallerova teorie jazykové správnosti* Milana Jelínka (s. 21–28), *Jednočlenné věty ve vědecké a školské skladbě* Přemyslava Hausera (s. 29–31), *Zvláštní způsoby derivace v sociolektech* Jaroslava Hubáčka (s. 33–37), *Severočeská jazykovědná bohemistika v širším kontextu* Marii Čechovej (s. 39–43), *Slovo »to« v ustálených viceslovných výrazech jako prostředek kontextové a situační deixe (příspěvek k textovělingvistickému bádání katedry bohemistiky v Ústí nad Labem)* Ivany Kolářovej (s. 49–54), *Problematika slovesné valence a intence na 1. st. ZŠ Karla Kamiša* (s. 55–70), *Rámcové srovnání jazykových systémů blízce příbuzných jazyků jako prostředek prohlubující »jazykový nadhled« bohemistů (jazykový systém ruštiny a češtiny)* Zdeňky Trösterovej (s. 71–83) i K některým temporálním charakteristikám nepřipravených mluvených projevů a jejich vztahu k psychologickým vlastnostem Ilony Balkó (s. 85–97).

Parémie národů slovanských. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané u příležitosti 150. výročí úmrtí F. L. Čelakovského a vydání jeho »Mudrosloví«, red. Jana Raclavská, Filozofická fakulta Ostravské univerzity, Ostrava 2003, 209 s., ISBN 8–7042–622–5.

Tom materiałow konferencyjnych został podzielony na pięć części, które zawierają następujące referaty: *František Čelakovský a problém slovanských romantismů* Iva Pospíšila (s. 5–14), *Polska paremiografia i paremiologia epoki romantyzmu* Jerzego Pośpiecha (s. 15–25), *Polonica w »Mudrosloví národu slovanského ve příslovích«* Piotra Sawickiego (s. 27–33), *Роль Ф. Л. Челаковского в современной паремииологии Марины Котовей* (s. 35–39), *František Ladislav Čelakovský. Cztery portrety z Wrocławiem w tle* Małgorzaty Kowalewskiej (s. 41–45), *Onomaziologické systémy u propozic a proverbii* Františka Čermáka (s. 47–53), *Parémie a ich frazeologické deriváty v súčasnej slovenčine* Jozefa Mlacka (s. 55–59), *Propria ve frazémach a příslovích* Rudolfa Šrámk (s. 61–66), *Паремийный фонд национального языка: потенции, проблемы и задачи* Галины Мироновой (s. 67–72), *Paremije: Tekstualni okvir za nacionalnu kulturu* Dragany Mršević-Radović (s. 73–78), *Przysłowia jako źródło wiedzy o językowym obrazie świata* Słowian Agnieszki Będkowskiej-Kopczyk (s. 79–86), *Jak przysłowia modulują świat* Jana Kajfosa (s. 87–93), *Srpska paremiografija* Zlaty Bojović (s. 95–100), *Pranostiky v polštině a slovenčine* Marty Pančíkovéj (s. 101–106), *Parémie se zooapelativem jako základním slovem v češtině a polštině* Evy Mrhačovej (s. 107–115), *Паремійні одиниці на позначення рис характеру людини (в українській та чеській мовах)* Лілії Назаренко, Ольги Паламарчук (s. 117–122), *Srovnávací analýza českých a ukrajinských frazeologismů (materiální kultura)* Vladimíra Wernischa (s. 123–126), *»Mądrej głowie dość dwie słowie«*. O morfologických archaismech v polských parémiiích Romana Madeckiego (s. 127–134), *Frazeologie a idiomatika jako zdroj aktualizace v žurnalistickém a reklamním diskursu* Hany Srpovej (s. 135–142), *Frazémy v slanzích* Marceli Grygerkovej

(s. 143–147), *Frazeologizmy jako problém překladatelský* Milana Hrdličky (s. 149–154), *Былинная фразеология. Фраземы о вежестве* Илji Лемеškina (s. 155–160), *Slezská přísloví a jejich vztach ke sbírce F. L. Čelakovského* Marty Šrámkovej (s. 161–164), *Constant von Wurzbach jako badacz przysłów i frazeologizmów polskich* Stanisława Prędoty (s. 165–169), *Próba typologii »Zapisków starucha«* Aleksandra Fredry Ireny Jokiel (s. 171–180), *Karel Čapek o mądrości ludowej w przysłowia* Zofii Matyskovej (s. 181–184), *Паремия фольклорных текстов в аспекте изучения языковой концентрации: на материале белорусского, словацкого и других славянских языков* Виктории М. Ляшук (s. 185–188), *Uplatnění a funkce parémii ve vyučování českého jazyka* Naděždy Kvítkovej (s. 189–193), *Parémia – súčasť obsahu vyučovacích hodín ruského jazyka na Fakulte prírodných vied žilinskej University v žiline* Alžbety Košíkovéj (s. 195–197), *K volbě hymnů »Denní modlitby církve«* Michaeli Laštovičkovéj (s. 199–204).

České, polské a slovenské jazykové a literární souvislosti. Sborník referátů z mezinárodního odborného semináře uspořádaného u příležitosti sedmdesátin prof. PhDr. Edvarda Lotka, CSc., na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci dne 20. února 2002, Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2003, 248 s., ISBN 80–244–0628–4, ISSN 0231–634X.

Tom został podzielony na sześć części. W części pierwszej zatytułowanej *Plenární zasedání* znalazły się artykuły omawiające postać Jubilata: *Profesor Lotko a lingvistika* Karla Hádka (s. 13–15), *Lingwistyka konfrontatywna w dorobku badawczym profesora Edvarda Lotki* Roberta Mrózka (s. 17–21), *K územní distribuci a etymologii výrazů pro ptáka druhu ciconia v severoslovanských jazycích* Miroslava Komárka (s. 23–25), *Zradné slová v blízkých jazykoch* Marty Pančíkovéj (s. 27–31), *O jazykových proměnách současné polské prózy* Marii Sobotkovéj (s. 33–47), *Podíl Slezanů na počátcích Olomoucké univerzity* Jiřego Fialy (s. 49–49). Część druga zatytułowana *Čeština a polština v konfrontaci* zawiera następujące referaty: *W kwestii bilingwizmu na czesko-polskim pograniczu językowym* Jiřego Damborskiego (s. 63–67), *Czesko-polska dwujęzyczność a interferencja (słownictwo potoczne)* Ireny Bogoczovej (s. 69–74), *Hypokoristické podoby rodných jmen v současné češtině a polštině* Svato-pluka Pastyřky (s. 75–78), *Dvě poznámky ke zrádným slovům v polštině a češtině* Josefa Jodasa (s. 79–82), *Zrádná slova v česko-polské pedagogické terminologii* Heleny Jodasovej (s. 83–88), *Czesko-polskie frazeologiczne pułapki językowe* Teresy Zofii Orłoś (s. 89–91).

Na część trzecią – *Synchronní pohled na jazyk a řeč* – składają się prace: *Metody rekonstrukce jazykového obrazu světa* Mieczysława Balowskiego (s. 95–101), *Rétorika a řečové akty* Milady Hirschovej (s. 103–109), *Je společný evropský referenční rámec ohlase* Jana Amose Komenského? Marii Hádkovej (s. 111–115), *Typy zpráv v žurnalistice* Jaroslava Bartoška (s. 117–124), *»Serio modnie satyrycznie«*, czyli

o polskich sms-ach Dariusza Tkaczewskiego (s. 125–135), *Prof. Jan Šabršula a jeho obecné lingvistické práce* Jana Holeša (s. 137–143).

Kolejna część jest zatytułowana *Otázky lexikálního plánu*. Znajdują się w niej artykuły: *Plurál v pomístních jménech (na materiálu ze Slezska)* Rudolfa Šrámk (s. 147–151), *Česká, polská a slovenská příjmení s negací* Evy Mrhačovéj (s. 153–159), *Složená hybridní substantiva s prvním členem »video-« v současné češtině* Patrika Mittera (s. 161–163), *K proměnám slootovorného systému polštiny* Ivany Dobrotovéj (s. 165–170), *Pojmenování barev jako prostředek vyjadřování subjektivních postojů* Ivany Kolářovéj (s. 171–174).

Piątą część – *Jazykové a literární souvislosti* – wypełniają prace: *Grafický systém charvátské hlaholice a fonologický systém češtiny přelomu 14. a 15. století* Evy Pallasoovéj (s. 177–181), *K názorům na nejstarší fázi cyrilometodějských vlivů v Polsku* Heleny Bauerovéj (s. 183–187), *Sémantické konotace lexému »zemía« v jazyce Ondry Lysohorského* Grażyny Balowskiej (s. 189–194), *Príznačné jazykové tendence a motiv metaajazyka v polskich a českých antiutopiích 80. let minulého století* Petra Hrtánka (s. 195–200), *»Rajski ogródeczek« Jana Arndta w tłumaczeniu Samuela Ludwika Zasadiusa* Jany Raclavskiej (s. 201–204), *K bohemistické konferenci ve Valbrychu* Jaroslava Hubáčka (s. 205–207).

Tom zamyka część zatytułowana *Postery*, w której znajdują się artykuły: *Speciální slovník češtiny pro cizince* Boženy Bednaříkovéj, Lucii Korbélyiovej i Gabrieli Pleski (s. 211–216), *Ukázka slovenských a polskich církevních slangismů* Marceli Grygerkovéj (s. 217–220), *Přepínání kódů v česko-americké jazykové komunitě* Veroniki Zavřelovéj (s. 221–222), *Vývojové tendence v komunikaci Čechů a Slováků po rozdělení ČSFR* Květoslavy Musilovéj (s. 223–229) i *K názvům českých a slovenských rockových skupin* Miloša Mlčocha (s. 231–235).

Jako uzupełnienie tomu dołączono spis prac Edwarda Lotki.

**Dobrava Moldanová, Česká literatura období avantgardy (1918–1945),
Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem,
Ústí nad Labem 2002, 128 s., ISBN 80–7044–453–3.**

Jest to kolejny skrypt dla studentów filologii czeskiej, będący w zamierzeniu Autorki kontynuacją wcześniejszej pracy *Česká literatura v období modernismu (1895–1918)*. Tym samym D. Moldanová stworzyła cykl wykładów o nowych prądach w literaturze czeskiej, ważnych przede wszystkim ze względu na wyjście z okresu odrodzenia narodowego i nazwiązanie do prądów i nurtów w literaturze światowej. Autorka odwołuje się w swej pracy do wielu prac czeskich historyków literatury, dotyczących omawianego przez D. Moldanová okresu. Po każdym rozdziale znajduje się wybrana bibliografia, będąca jednocześnie niejako vademecum omawianego częściowego problemu w literaturze czeskiej.

**Янко Бъваров, Чешкият език в славянски контекст, Университетско
Издателство Св. Климент Охридски, София 1996, 228 s.**

Praca zawiera wybrane artykuły Autora napisane na przestrzeni ostatnich 25 lat parcy naukowej. Zostały one podzielone na pięć części oznaczonych cyframi rzymskimi. Pierwsza zawiera artykuły dotyczące składni, szyku wyrazów, dynamiki zmian we współczesnym języku czeskim i bułgarskim oraz bułgarskich ekwiwalentów wybranych czeskich wskaźników zespoleń. Część druga została poświęcona teorii i praktyce przekładu ze szczególnym uwzględnieniem tłumaczeń dzieł Karola Čapka i czeskich filmów. Kolejna część opisuje problemy z transkrypcją czeskich i słowackich nazw własnych. Czwartą część wypełniają artykuły omawiające postaci czeskich lingwistów: Josefa Dobrovského, Josefa Jungmanna, Jana Gebauera, Emila Smetanki, Václava Ertla, Antonína Frinty, Bohuslava Havránka, Romana Mrázka, Jaroslava Poraka.

Książkę zamyka pięć artykułów poświęconych bohemistyce językoznawczej na Sofijskim Uniwersytecie. Autor omawia w nich rozwój językoznawczej komparatystryki czesko-bułgarskiej, jej problemy i perspektywy, a także podaje obszerną bibliografię czesko-bułgarskiej i bułgarsko-czeskiej komparatystryki lingwistycznej.

K životnímu jubileu Jana Chloupeka

V létě tohoto roku se dožívá pětasedmdesátin emeritní učitel Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně prof. dr. Jan Chloupek, DrSc. Životní dráha tohoto významného bohemisty je spojena s Brnem, kde se 25. července 1928 narodil a kde celý život pracoval. Jeho působení však mělo dosah daleko širší: zasloužila se o to nejen jeho odborná a vědecká práce, ale i pedagogické působení včetně činnosti organizační a konečně i schopnost převádět vědecké poznatky do praxe a zasvěceně o nich na nejrozličnější úrovni publikovat a diskutovat.

Počátky vědecké dráhy jubilanta jsou spojeny s Ústavem pro jazyk český, do jehož právě zřízené brněnské pobočky nastupuje po ukončení fakulty a krátkém působení středoškolského profesora v Uherském Brodě. Brněnské pracoviště Ústavu se od počátku profilovalo jako dialektologické, i když jeho náplní byly také praktické aspekty jazykové kultury a s ní související péče o spisovný jazyk. Na tomto pracovišti Chloupek prodělává vědeckou výchovu, při níž se zaměřil na syntax východomoravských dialektů. Rukopisná kandidátská práce *Syntax východomoravských nářečí* (1958) je jednou z průkopnických prací v okruhu českých syntaktických bádání, neboť se od formální syntaxe psaného textu obrací k výstavbě autentických spontánních promluv spojených s aktuální komunikační situací. Pro práci je charakteristická samostatná jednotná koncepce uchopení tématu a důsledné propojení teoretických východisek s bohatou materiálovou základnou, kterou výzkumy v terénu získal. Na práci navázal habilitační spis *Otázky nářeční skladby* (1962), kde rozšiřuje tematiku na obecné problémy syntaktické výstavby mluvené věty, a z části i monografie *Aspekty dialektu* (1971). Zájem o syntax spontánní mluvy probleskuje i v pracích dalších¹.

Skupina tehdy mladých lingvistů, kteří v padesátých letech na brněnském pracovišti Ústavu pro jazyk český působila, pracovala i na společném úkolu – výzkumu nářečí. Společně s pražskými kolegy vytvářela nejen dotazník pro velkoryse koncipovaný výzkum určený pro atlas českých nářečí, ale i propracovávala jeho metodiku. Dílo, jehož sběry – i s Chloupkovým osobním podílem – vznikaly především v 60. letech 20. století, našlo své zpracování a publikaci až v těchto dnech v podobě *Českého jazykového atlasu* (1 – 1992, 2 – 1997, 3 – 1999, 4 – 2002, 5. svazek v přípravě). Na je-

ho vydání spolupůsobil Chloupek jako chápavý, a hlavně hluboce poučený recenzent jednotlivých svazků.

V roce 1969 odchází Jan Chloupek po úmrtí prof. Jaroslava Bauera, vynikajícího syntaktika a zakladatele brněnské syntaktické školy, na Filozofickou fakultu Masarykovy univerzity, kde již předtím působil externě. Na fakultě přejímá četné povinnosti organizační, podílí se na práci různých odborných komisí, redakčních rad atd. Na Ústavu českého jazyka zde pracuje až do r. 1993, kdy odchází do důchodu; krátce pak ještě působil na Ostravské univerzitě. S nastoupenou dráhou vysokoškolského pedagoga se vědecká orientace prof. Chloupeka rozšiřuje: vyučuje syntaxi, krátce i historické mluvnici, brzy se však profiluje ke stylistice. V jeho pojetí jde o disciplínu velmi otevřenou, jež se zabývá funkcemi celého národního jazyka ve všech typech komunikace. Otázky stylistické tak opakovaně promýšlí v souvislosti s obecnějšími problémy stratifikace češtiny a šířeji s otázkami sociolingvistickými. Vlastní orientace vědeckých bádání směřuje k teorii národního jazyka. Chloupek v už zmíněné práci *Aspekty dialektu* z roku 1971 vymezuje a charakterizuje jednotlivé útvary národního jazyka, kromě toho klade otázku přístupů k dialektu jako jednomu z útvarů národního jazyka a s přesvědčivou dokumentací materiálem ukazuje funkci vybraných syntaktických konstrukcí připisovaných dialektu v komunikaci. Na tematiku navázal kromě jednotlivých studií souborem statí *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti* (1986), kde uvedené otázky dále rozpracovává. Významné je v této publikaci to, co naznačil už její název – chápání vztahu mezi spisovným a nespisovným jako vztahu polárního, kde si pozornosti zaslouží především přechodové pásmo mezi oběma krajními póly vztahu. Dané tematiky se na obecné úrovni dotýká i heslo Jazyk národní v *Encyklopedickém slovníku češtiny* (2002), na němž se podílel.

Vlastní stylistické studie jubilanta mají také několik dominant. Je to především jeho pojetí publicistického stylu jako pole jazykového vývoje, kde je základem nikoli popis jednotlivých výrazových prostředků, ale především trvalé napětí mezi automatizací výrazových prostředků související s opakováním situací a jejich aktualizací výrazně posilující základní funkci těchto projevů – funkci získávací. Pro vývoj oboru je důležité, že se mu podařilo vytvořit autorský kolektiv, který v r. 1991 vydává *Stylistiku češtiny* (1991 – spoluautoři M. Čechová, M. Krčmová a E. Minářová), soubornou práci o české stylistice. A jak je pro Chloupeka typické, i když formuloval obecný rámec knihy, ponechává spoluautorkám vždy dostatek prostoru pro samostatný přístup. Novost pohledu této práce je především v chápání stylistiky jako disciplíny teoretické, tedy nikoli jako pouhé nauky o stylizaci nebo zprávy o hotových textech. Kniha doplněná bohatou bibliografií byla kladně přijata. Stylistika je však svým obsahem značně dynamická, a tak i knihy o ní musejí změny poměrně rychle reflektovat. Chloupek vytvořený autorský kolektiv tak pracuje dále (již pod vedením M. Čechové). Výsledkem jsou *Stylistika současné češtiny* (1997) a *Současná česká stylistika* (2003). V obou prof. Chloupek znovu promýšlí pasáž věnovanou stylu mluvených projevů, přepracovává s ohledem na vývoj disciplíny i jazykového materiálu pasáž o příznakosti syntaktických výrazových prostředků a aktualizuje své výklady obecně.

¹ Úplná bibliografie Jana Chloupeka vyšla ve „Sborníku prací Filozofické fakulty Masarykovy univerzity“ ve svazku A 36, 1988, doplňky v A 46, 1998 a A 51, 2003.

Proměny národního jazyka zůstávají v centru Chloupkova zájmu i po odchodu do důchodu. Kromě jednotlivosti je tu významný zejména jako podíl na dvou kolektivních pracích, na knížce *Mluvená čeština na Moravě* (1997), v níž se teoretickým příspěvkem i materiálovou sondou vrací ke kořenům svého odborného působení – k dialektům a celkové jazykové situaci východní Moravy, a na knížce *Tváře češtiny* (2000), v níž se podílel na úvodním teoretickém výkladu a přispěl na základě shromážděného materiálu studií o stylistických aspektech představených textů.

Jméno prof. Chloupka daleko přesáhlo hranice Brna i České republiky. Byl hostujícím docentem v Erlangenu, publikoval v obou německých státech a jako nositel Humboldtova stipendia uváděl do české lingvistiky mnohé moderní lingvistické přístupy. V roce 1993 absolvoval semestrální pobyt na pracovišti Deutscher Sprachatlas v Marburgu. Dobře známy jsou jeho vazby s lingvisty ostatních slovanských zemí, především s lingvisty slovenskými. Mnohé zásadní myšlenky zazněly právě na konferencích, již se zde účastnil. Do širšího povědomí vstoupil i jako spoluredaktor dvou prací, které představily českou lingvistiku světu: *Reader in Czech Sociolinguistics* (1986) a *Studies in Functional Stylistics* (1988).

Jan Chloupek nikdy nebyl kabinetním vědcem: od mládí publikoval drobné popularizační příspěvky v denním tisku (výběr vyšel pod názvem *Pověry o češtině*, 1968), do povědomí nejširší veřejnosti se pak zapsala jeho *Knížka o češtině* (1974), v níž plodně navázal na eisnerovskou tradici esejů o jazyce. Často také na nejrůznějších úrovních besedoval o problémech souvisejících zejména s nejnovějším vývojem češtiny.

I když již ukončil pedagogické působení, i když mu již zdraví neslouží, nevzdává se Chloupek ani dnes vědecké práce nebo podílu na výchově dalších generací. Je inspirujícím autorem studií, chápavým oponentem vědeckých prací, ochotným konzultantem. Jeho bibliografie čítá zatím 542 položek a není uzavřena. Lze jen doufat, že mu síly vystačí do dalších let plodného působení.

Marie Krčmová, Brno

80 ročník narození Profesora Milana Jelínka

Profesor Milan Jelínek – osobowość szeroko znana w świecie bohemistycznym ze swojej aktywnej pracy w dziedzinie językoznawstwa, stylistyki, kultury języka – urodził się 22.06.1923 r. w Brnie. Podczas drugiej wojny światowej był więziony. Natomiast w roku 1949 ukończył studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu im. T.G. Masaryka w Brnie w zakresie filologii czeskiej, rosyjskiej i serbochorwackiej. Jego nauczycielem był prof. František Trávníček, za którego ucznia uważa się nasz Jubilat i co potwierdza Jego dalsza działalność naukowa. Następnie pracował jako na-

uczyciel w szkole średniej, by później zostać asystentem Seminarium Słowiańskiego na Uniwersytecie Masaryka. W tym okresie był również redaktorem wydawnictwa Rovnost. W związku z powstaniem filii Instytutu Języka Czeskiego CzAN (Ústavu pro jazyk český ČSAV) stał się jego aktywnym pracownikiem. W roku 1960 habilitował się na Uniwersytecie w Brnie, broniąc pracy *Česká mluvnice i stylistyka* i uzyskując tytuł docenta, a następnie (w roku 1964) profesora języka czeskiego.

Jednak profesor Milan Jelínek nie ograniczał się do pracy w ramach „swojej” rodzinnej uczelni, ale także działał na uniwersytecie w Greifswaldzie w latach 1961–1962, a następnie jako lektor języka czeskiego na Sorbonie w Paryżu (1965–1966).

Profesor Jelínek znany jest także ze swej pracy w strukturach uczelni, najpierw jako prodziekan (1960–1961), później jako dziekan (1962–1965) i prorektor (1966–1970).

W latach sześćdziesiątych nastąpiły w życiu prof. Jelínka wydarzenia, które odciśnęły swego rodzaju „piętno”. Od roku 1968 został jako prorektor Uniwersytetu im. T. G. Masaryka internowany za działalność m.in. w Związku Pracowników Naukowych, a także za niezależne poglądy zwrócone przeciwko ustrojowi Czechosłowacji. W roku 1982 uaktywnił Morawski Klub Polityczny. Natomiast od roku 1985 Profesor organizował cykle wykładów pracowników naukowych z zagranicy, przedstawiciele filozofii francuskiej i niemieckiej, politologii, a także socjologii. W roku 1988 podjął współpracę z ówczesną, jeszcze nielegalną, redakcją „Lidových novin”, w której pracuje do dziś. Również w tymże 1988 roku założył tzw. Towarzystwo im. T. G. Masaryka (Masarykova společnost) i został członkiem Ruchu o Wolność Obywatelską. W 1990 r. Milan Jelínek został pierwszym rektorem niezależnego już Uniwersytetu im. T. G. Masaryka w Brnie, urząd ten pełnił do września 1992 roku.

Profesor Milan Jelínek jest badaczem i wykładowcą szerokich horyzontów, ma na swoim koncie szereg prac naukowych (ponad 200!). Jego pierwsza książka pt. *O jazyku a stylu novin* ukazała się w roku 1957. Natomiast napisany w roku 1955 artykuł *Odborný styl* stał się początkiem zainteresowań Profesora w dziedzinie stylistyki. W kręgu tych zagadnień pozostało mnóstwo innych publikacji, np. *Konkurence mezi komunikací explicitní a implicitní*, *Teze o stylu*, *Kultura jazyka a odborný styl*, *Epistolární styl*, *Styl administrativně-právní*, *Charakteristika stylu učebních textů*, *Existuje obecný styl ženský a mužský?* czy *Postavení hovorového stylu mezi styly funkčními*. Jego praca badawcza była skoncentrowana przede wszystkim na problemach kształtowania osi literackość–neutralność–potoczność w czeskim systemie językowym z możliwością dopełnienia jej o dwa kolejne aspekty, skrajne pola: archaiczność i ludowość. Z tego zakresu pochodzą prace: *Stylové rozpětí spisovné češtiny* (1969), *Stylistické aspekty gramatického systému (gramatické dublety a konkurenty)* (1974).

Kolejnym zagadnieniem badawczym, któremu Profesor poświęcił bardzo dużo swojego zaangażowania naukowego, był czeski puryzm językowy. Ten bardzo dyskusyjny wówczas problem językowy był analizowany przez Profesora przede wszystkim na łamach brneńskiego czasopisma językowego „Universitas”. Tu Profesor Milan Jelínek sformułował bardzo nośne pojęcie (również dziś!) europeizmów w języku czeskim. Widoczny tu szczególny dystans wobec puryzmu czeskiego prowadzi w Je-

go pracy badawczej do usankcjonowania pewnych jednostek języków europejskich w języku czeskim. Profesor Jelínek bowiem pojmował język czeski w szerszym kontekście europejskim, jako wynik naturalnego, a jednocześnie długotrwałego, uczestnictwa w kulturze europejskiej, stąd pochodziło Jego wyjątkowo liberalne stanowisko wobec germanizmów w języku czeskim. Z tego okresu pochodzi bardzo ważne studium O. Ševčíka (Milan Jelínek) *O nových slovanských evropeismech s předložkovou funkcí vyjadřujících obecné vztahy souvislosti a odlišnosti* (1992). Następne prace z tego zakresu to m.in. *Výhody blízké příbuznosti češtiny a slovenštiny*, *Nové slovakismy ve spisovné češtině*, *Puristické tažení proti kompozitům*.

Kolejną dziedziną badawczą, w której Profesor Milan Jelínek jest już niepodważalnym autorytetem, jest szeroko rozumiana kultura języka czeskiego. W redakcji „Lidových novin” Profesor M. Jelínek poświęcił sporo swojej cennej uwagi wdzięcznie nazwanej rubryce „Jazykové zákampti”, wzorowanej na wykładach prof. F. Trávníčka o szczególnie interesujących jednostkach w języku. Początkowo Profesor pisał o języku systemu totalitarnego. W późniejszym okresie wzbogacił tematykę o problemy ogólnojęzykowe, a także zagadnienia z zakresu kultury języka, co spowodowało duży odzew i zainteresowanie wśród czytelników. Jego rozwiązania problemów językowych były nie tylko bardzo aktualne i zgodne z systemem języka czeskiego, ale także bardzo liberalne. W tej dziedzinie Profesor ma już około 600 artykułów popularyzacyjnych. Do dziś interesujące poznawczo pozostają z tego zakresu wykłady: *Kultura řeči a kultura jazyka*, *Kritérium systémovosti při kodifikaci spisovné normy*, *Co považují lidé za gramatickou chybu?* czy wydany w 1984 roku tom *O češtině každodenní* w brneńskim wydawnictwie Blok.

Oprócz wymienionych wyżej dziedzin badawczych Profesor Milan Jelínek swoją uwagę naukową poświęca także synchronicznemu słowotwórstwu czeskiemu, historii czeskiego języka literackiego w XIX i XX wieku, składni nowoczesnej, zagadnieniom przekładu i terminologii naukowej. Prace z tego zakresu publikowane były w czasopismach „Československý novinář” (1950–1963), „Věda a život”, „Universitas” (1968–1986; od 1982 pod pseudonimem Jan Balhar). Do dziś Profesor poświęca wiele czasu pracom publikowanym w opiniotwórczym czasopiśmie językoznawczym „Naše řeč”, ciągle drukując tu wyniki swoich badań naukowych. Będąc na emeryturze, również nie zaprzestał pracy naukowo-badawczej i redakcyjnej, w wysokim stopniu przyczynił się do wydawania literatury samizdatowej, edytując około 230 tytułów!

Pomimo wieku Dostojny Jubilat ciągle poświęca się pracy badawczej i dydaktycznej w Brnie, Opawie i innych miastach. Pamiętajmy, że Profesor Milan Jelínek przyczynił się również do edycji akademickiego podręcznika z zakresu gramatyki pt. *Příruční mluvnice češtiny*, gdzie opracował także obszerny rozdział dotyczący stylu, oparty na tradycji praskiego strukturalizmu. Aktywnie uczestniczy w ocenie swoich młodszych kolegów, wyklada, dyskutuje, pracuje redakcyjnie. Jest to praca na tyle aktywna i twórcza, że dużo młodszy koledzy Profesora spoglądają na Niego z nieukrywanym podziem i z głębokim szacunkiem.

Redakcja „Bohemistyki” życzy Panu Profesorowi długich lat w zdrowiu, nieustającej aktywności naukowej, a także nieustrudzonych sił w sprawowaniu pieczy nad poprawnością i nad pięknem języka czeskiego!

AD MULTOS ANNOS!

Anna Zura, Wałbrzych